Spiró György

Malaccal teljes éveink

m

Spiró György

Malaccal teljes éveink

esszék

MAGVETŐ BUDAPEST, 2020

MAGVETŐ
KÖNYVKIADÓ ES KERESKEDELMI KFT.
-A-

Malaccal teljes éveink

Fenyegetőnek tűnt a nagy, kétemeletes, rideg épület és a magas, félköríves, nehezen nyíló kapu, amelyhez tizenhárom lépcsőn kell felmenni. A két bőrönddel túl magasnak találtam az emeleteket; a Monarchiát sem arra találták ki, hogy jól érezze magát benne az ember. Nem tetszett a lépcsőház fordulójában látható nagy méretű kép, *Az athéni iskola*. Nem a másolat gyatra minősége miatt viszolyogtam, később kétszer is láthattam az eredeti freskót a Vatikánban a Raffaello-teremben, és az sem tetszett. A kollégium épületének előszecessziós pompája a folyosón véget ért, a külső, négyszemélyes szobán át megközelíthető hatfős belső sarokszoba berendezése már jobban emlékeztetett az én koromra: három darab emeletes vaságy megsüppedt sodronyokkal, hat darab keskeny, fém öltözőszekrény – ilyen volt a gyárban is ipari tanuló koromban, alig fért el benne valami –, három egymásnak tolt, ütött-kopott íróasztal, körülöttük négy székkel, továbbá két mennyezetig érő ablak, amelyekből a Körteret is látni lehetett volna, ha a fák nem annyira terebélyesek. A másodéves Galamb Laci volt éppen otthon, nem hivatalos szobaparancsnoki minőségében ő utalta ki nekem az ajtótól balra a felső ágyat; barátságosan, gunyoros lenézéssel gólyának nevezett, mint aztán egy éven át a felsősök mind.

Harmadik éjjel arra ébredtem, hogy valaki mászik be az ágyamba. Bátorkodtam megjegyezni, hogy eltévesztette a címet; azt morogta: „aludjál”, fejtől-lábtól elhelyezkedett, a fejére húzta a paplanomat, és elalélt. Már épp arra az elhatározásra jutottam, hogy akkor pedig bemászom az ő ágyába, amikor felült, szembehányt, leugrott, végighányta a székeket a rájuk tett ruhákkal, a nyitott ablakon át az Eötvös Könyvtár párkányát, majd felugrott a három egymásnak tolt asztalra, azokon átszökellvén fejest ugrott a saját felső ágyába, és már aludt is. A többiek békésen húzták a lóbőrt.

Felmértem, hogy hiába állnék neki a takarításnak, a fejemre húztam a paplant, és elaludtam. Másnap arra ébredtem, hogy azon vitáznak, ugyan ki volt a tettes; ő maga is őszintén el volt ámulva. Aztán nekiláttunk takarítani. A ruháinkat hagytuk a végére, kisikáltuk a mosdóban, aztán kilógattuk az ablakon. Galamb Laci emlékeztetett rá, mit mondott nekem két nappal korábban: „Előre megmondtuk, gólya, hogy pakold el a ruhádat!”

Apám, aki a szabadságáról még nem utazott vissza belgrádi állomáshelyére, beszámolómat meghallgatván arra kért, hogy két hétig még legyek türelemmel, aztán meglátjuk.

Két hét múlva én is mentem kocsmázni, és többé nem hagytam elöl a ruhámat.

Tartottam tőle, hogy pesti voltom nem jó ajánlólevél, de soha nem éreztették velem.

A vidékiek joggal hitték, hogy kimaradtak valamiből vagy mindenből, ami fontos, ami a pestieknek megadatott, és a valóban létező számos fővárosi előny mellé nem létezőket is képzelegnek. A fővárosiak nem sejtik, hogy akaratlanul is sértő módon tudnak viselkedni. A hatvanas években még nagy volt a társadalmi mobilitás, ugyan nem volt lehetetlen a beilleszkedés, de akkor is nehéz volt. Rossz korokban előfordul, hogy az egész országot tönkreteszi az ifjúkori mellőzöttség érzetéből fakadó, élethosszig tartó irigység és bosszúvágy.

Nálunk hajnalig lehetett ultizni, a külső szobából is behoztuk a székeket, a kibicek az alsó ágyakra ültek. Mindig volt kenyér a menzáról, szalonna és lekvár a hazaiból, párizsi a Bartók Béla úti kisközértből. A Gamza nevű bolgár kadarka járta, meg az albán Raki Rrushi; kevertet nem ivott senki, a rumot kevesen szerették. A Terv és a Kossuth, ünnepi alkalmakra a kék Daru dívott, a füstszűrös Fecskét megvetés sújtotta, én Harmóniát szívtam. Gyorsan megtanultam, hogy lehet a legnagyobb zsivajban is aludni vagy dolgozni. Az első félévben még bekóvályogtunk a nyolckor kezdődő órákra, a második félévben épp elértük a tízig tartó reggelit, a harmadik félévtől kezdve a napot az ebéddel kezdtük, de volt, hogy még a fél hármas zárást is lekéstük; ha délelőtt tartottak katalógust, a pestiek írták be a nevünket.

A szekrényeket lakattal lehetett zárni, a bőröndöknek a szekrény tetején és az alsó ágy alatt volt a helyük. A romlandót neccbe téve lelógattuk a párkányról, amit az Eötvös Könyvtár dolgozói időnként nehezményeztek, megkaptuk a letolást a diákbizottságtól, és lógattuk tovább. Maradék húslevest is tároltunk a szekrény tetején; ha megsavanyodott, újraforraltuk az alagsori konyhában.

A mosdó a keresztfolyosókról nyílt. Zuhanyozni az alagsorban lehetett, heti egyszer szolgáltattak meleg vizet; télen nem nagyon volt kedve az embernek két emeletet lefelé battyogni a hidegben, elegendőnek találtuk a tenyérbe vett vízzel végigmosakodni. A mosdóban lavór nem volt, tócsa annál inkább, katonás volt a hangulat. A vécéajtón letörött vagy el-elakadt a retesz. Legnagyobb sikeremet az alkotóköri felolvasásokon *Egzisztencialista alaphelyzet* című krokimmal arattam: benn ragadok a vécéfülkében, hiába dörömbölök, nem jön senki, felmászom az ajtó tetejére, megpróbálom kipréselni magam a szűk résen, de beakadok, se ki, se be, és ott maradok lógva örökre.

A gólyákat – a szobánkban hárman voltunk – többen is hamar szemrevételezték.

A diákbizottság az évi titkára, Kiss Sándor kezdte, be-benéztek a nevelőtanárok: Bertalan László, a filozófus és Pusztai Ferenc, a nyelvész; egyszer Szabics Imre is bejött, pedig nem voltunk francia szakosok. Október közepén észlelték, hogy szakállat növesztek, és szóltak, hogy a félévi vizsgákra vágjam le, különben már a felelés megkezdése előtt kirúgnak. Két szakállas volt a koleszban mindössze, Visy Zsolt és Szúnyogh Pál; máig nem tudom, mitől élvezett mentességet az 56-ra utaló renitens magatartás vádja alól a hívő katolikus régész éppen úgy, mint a párttag. Nem a kollégium kurucos szelleme hatott rám, amit utólag konstruáltak. Kamaszkori dackorszakomat éltem, és annál inkább munkált bennem a feltűnési viszketegség, mennél kevésbé sikerültek az írásaim, és mennél jobban zavart, hogy még nem voltam nővel. Lengedező vörhenyes szakállam ellenére félévkor kitűnő lettem, Könczöl Csaba pedig egyetlen négyessel jeles; híre ment, és tovább szaporodtak a látogatók. A szokásos linkeskedő duma ellenére a tudás és a szorgalom, tapasztaltuk csodálkozva, nagy megbecsülésnek örvendett. Nem tudhatták, hogy kivételesen jó középiskolákból jöttünk, és megtanítottak tanulni. Másodévtől szakkollégisták lettünk, és bejárhattunk a könyvtár raktárába, látogathattuk a kollégiumban tartott különórákat, és bár csak egy évvel később lett kötelező a szakkollégisták számára a nyelvóra, bejárhattunk bármelyikre (éppen kezdtem angolul tanulni).

Orosz szakon kedveltem az ószlávos Baleczky Emil professzort, Páll Ernát pedig, az orosz generatív grammatika tankönyv szerzőjét nagyon szerettük; végzés után egy éven át még műfordító szemináriumra jártunk hozzá hatan, Mandelstamot, Ahmatovát, Andrej Belijt elemeztük és

fordítottuk. A szőrszálhasogató magyar nyelvészetet elviselhetetlennek találtam. Szabolcsi, Pándi óráit elkerültem. Király István egyik Babits-előadására bementem, elemzés közben zokogni kezdett, annyi nekem elég volt. A külső előadó régi magyaros Pirnát Antalnak volt a legmélyebb tudása és a legfinomabb humora; Wéber Antal időnként szellemeskedett; a kollégiumban is órát tartó Czine Mihály újat tudott mondani a határon túliakról (egyik kedvencemet, a *Függőleges lovak* című Kányádi-kötetet ő adta a kezünkbe).

A kollégiumban Németh G. Béla is tarthatott szemináriumot, akinek az egyetemen alig osztottak órát. József Attila *Eszmélet* című versét elemezte, az első órán hevesen vitatkozni kezdtem vele, és nem jártam többé. Pár évvel később egy konferenciára írt előadásomat elkérte az *Irodalomtörténeti Közlemények* számára. Nem kérdeztem meg, emlékszik-e a vitánkra, pedig érdekelt volna. Minden könyvemet dedikáltam és elküldtem neki, mindegyikről tömör, eredeti szempontú kritikát írt válaszul.

Hedonista korszakban éltünk, hedonistán ettük a szalonnát és a lekvárt, ittuk a bort otthon, és ittuk a sört a kocsmában, hedonistán faltuk a menzán a körömpörköltet, és próbáltuk megszívlelni Galamb Laci irányelvét, amely szerint „Lyuk, lyuk, darázs nincs benne”. A házibulik egymásba értek, jártunk koncertekre, voltak hívei Zoránnak, az Illésnek, az Omegának, járhattunk a meccsekre, ünnepi alkalmakkor hajnalig rophattuk a nagytársalgóban, és népdalokat lehetett üvölteni a Bömböldének kinevezett tanulóban. Sokat olvastunk, áramlott be Nyugatról és Keletről mindaz, ami addig be volt tiltva, megszüntették Weöres, Juhász, Pilinszky szilenciumát, és az a pár szál oroszos, aki meg is tanulta a nyelvet, hozzájutott a szamizdathoz és a tamizdathoz. Amikor 66-ban a *Moszkva* című folyóiratban két folytatásban megjelent *A Mester és Margarita,* négyen (Könczöl Csaba, Sándor István, Bálint Judit meg én) berohantunk a Gorkij Könyvtárba; amíg egyikünk olvasott, addig a többi a folyosón egyik cigarettát szívta a másik után. Féltünk, hogy észhez térnek és bevonják. Kapkodva olvastuk, mégis tudtuk első olvasásra kívülről. Az oroszok a nagyon hosszú prózát is bevágták, de hát ők évtizedekig edződtek. Fjodor Tyutcsevet a jegyzetben szubjektív idealistának bélyegezték; ezen felbuzdulva elolvastam egyetlen vékony kötetnyi életművét, és elképedtem.

Kiderült, hogy Dosztojevszkij, Tolsztoj és minden valamirevaló orosz író őt tartja a legnagyobb lírikusnak. Próbáltam fordítani, de túl egyszerűen írt, Szabó Lőrincet nem tudtam felülmúlni.

66 elején Bakos István bevezette az április elsejei zángózást, ezt a tájnyelvi szót rajta kívül nem ismerte más, kisebbfajta szaturnáliát jelent. Fordított napot engedélyezett Tóth Gábor igazgató, bármilyen marháskodás meg volt engedve, ő maga komoly rizikót vállalva be sem jött aznap. Bejelentettem Bakosnak, hogy vidám műsort írok; Doba Lászlóval adtam elő éjféltől csíkos pizsamában és lepedőben kísértet gyanánt a nagytársalgóban. Pár nap múlva a következő DB-titkár, Varga Lajos, a majdani rádiós és népszabadságos szerkesztő megmutatta nekem a verseit, amelyeket Juhász Ferenc modorában gyártott nagy mennyiségben, és a gyakorló DB-titkár, a történész Kiss Sándor is elém tárta a műveit, akkoriban még ő is verselt. Sokszor adtam elő a párokat összeéneklő csasztuskáimat és a paródiáimat zángózások, bálok és ballagások alkalmával. Egyszer a megénekelt férfiú azt kiabálta, hogy kitekeri a nyakamat, ugyanis a szüleivel együtt a menyasszonya is hallgatta a műsort, amelyben a vőlegényét más leánnyal énekeltem össze; napokig nem mertem hazamenni. Évek múlva a nyolcas buszon találkoztunk, próbáltam láthatatlan maradni, de megszólított, és barátságosan eldiskurált velem, mint aztán sokszor; tanszékvezető egyetemi tanár volt már akkor, én pedig docens; fiatalon halt meg.

A paródiáimmal a pesti voltomon kívül azt a hátrányt is ledolgoztam, hogy nem voltam jó focista. A született labdazsonglőrök napi öt-hat órában nyomták az udvaron a kézilabdapályán. Bollók János, a későbbi latin tanszékvezető olyan elegánsan osztogatott, mint Beckenbauer. Akadtak tankszerű védők, mint évfolyamtársam, Gyulavári László, és trükkös cselezők, mint az olaszos Galántai Ambrus, aki a *Lustrum* című 2011-es vastag kollégiumi emlékkönyvben rendkívül szellemes esszét publikált, nekem is leírta néhány stiklimet. (Amerikában a kocsijába hajtottak, mindkét lábát amputálták, de nem adta fel, vezető volt a paralimpiai szövetségben, önkormányzati képviselő lett, majd konzul Olaszországban és Amerikában. 2011 végén egyik este felhívott a kórházból, másfél órát viccelődtünk; másnap reggel meghalt.) Lelkesen fújtatott a pályán a romános Kálmán Béla, a majdani világjáró íróválogatott oszlopos tagja, meg a régész Juan Cabello, aki pingpongban majdnem mindig megvert az alagsorban. Közvetlenül az első nyári vizsgaidőszak előtt kivédtem egy

tizenegyest, ráestem a jobb csuklómra, és eltört. Begipszelték, mindenki sajnált, bal kézzel írtam meg a szemináriumi dolgozataimat, amúgy is átszoktatott balkezes vagyok. Szeptemberben védőként becsúszva szereltem, megint eltört a jobb csuklóm ugyanott, akkor már mindenki kacagott, és a vonatkozó marxi idézettel traktáltak (ami a történelemben először tragikus, az másodszorra komikussá válik). Nem emiatt ábrándultam ki a marxizmusból, de ennek a gyönge poénnak hallatán a labdarúgó karrieremet befejeztem, addigra már úgyis befutottam humoristaként.

DB-választáskor zsúfolásig megtelt a nagytársalgó, éjfélig-egyig tartó szórakozásra készülhettünk. Minden hozzászólót megszállt az ihlet, és mindenki rengeteg hülyeséget beszélt. Paraskevov Emil hozzászólásain előre derültünk: jól beszélt ugyan magyarul, de soha mondatot nem volt képes befejezni. Akkor is megtelt a terem, valahányszor Kovács István elhozta Varga Zoltánt, akinek ez volt a fénykora. Intelligens volt és olvasott. Pár év múlva a Corvina Kiadóban kollégája lettem Varga apósának, Tarr Lászlónak, aki elmesélte, hogyan kenték rá a Hertha Berlin bundaügyét a bűnbaknak kiszemelt vejére. 68 októberéig, amikor Varga disszidált, kitartóan vitáztak az Albert-pártiak meg a Varga-pártiak; a Császárnak volt több a híve.

A külső szobában lakott Téringer István, aki végzés után úgy döntött, hogy nem megy vidékre, és nyelvtanár létére fűtő lett a kollégiumban. Ott lakott a spanyolos Nagy Géza, korán kezdett az épületen kívül hálni, diplomáciai pályára lépett. Ott lakott Csomós Gyula, a hallgatag filozófia szakos, tévés szerkesztő lett, majd az egyik kerületi tanácshoz igazolt; blazírtan ücsörgött, ácsorgott és néha okosakat mondott. Öt évvel a végzésünk után derült ki, hogy Fábri Zoltán hosszú Déry-filmjében a nővére a főszereplő. Móser Zoltán, aki majd a belső szobába avanzsált, éjjel-nappal átszellemülten fotózott, mint azóta is egyfolytában. Lakott a külső szobában egy zömök néger srác is egy ideig, alsónadrágban szokott volt csörtetni a folyosón, úgy emlékszem, Metiku volt a neve; még egyetemista korában egy nála magasabb, szőkére festett hölgyet vett el, büszkén hordozta körbe.

A belső szobában Galamb László orosz-történelem szakos, jó kedélyű kaposvári srác elsősorban KISZ-ezéssel foglalkozott; oroszul nemigen tanult meg, de tömegszakon nem is volt követelmény. Ott voltam Könczöllel, amikor egy évfolyamtársunk két szigorlat után az államvizsgán a cirill „zs”-t nem tudta felírni a táblára; sietve átengedték. Galamb függetlenített KISZ-titkár lett Kaposvárott, kedvelték, mert nem volt olyan fafejű, mint a többi káder; néhány évvel a végzés után egy éjjel duhajkodás közben az Ajtósi Dürer sori pártiskola egyik erkélyéről a másikra mászva leesett és szörnyethalt.

Az ő sodronya alatt heverészett olvasgatva a másik orosz-történelem szakos másodéves, az alacsony, szemüveges, tekintélyes orrú Gerencsér Attila. A szobánkba látogató lányokat, például a szüntelenül kultúrműsorokat szervező Erdős Ágit (nem azonos Hankiss Ágnessel) azzal bosszantottuk, hogy amint megjelentek, rávetettük magunkat Attilára, dögönyöztük, csiklandoztuk, Cuncibogárnak és Cuncimókusnak neveztük, ő kéjesen nyögdelt, a lányok pedig lehangoltan távoztak.

Az egyik lány, F. K. feljelentett, hogy buzik vagyunk. (Pár év múlva Londonban elgázolta a metró, nagyon összetört, de megúszta; a nyolcvanas években pszichológus-balettművész minőségben kapott Soros-ösztöndíjat Párizsban.) Tóth Gábor akkor berendelte a szobánkat az irodába. Végighallgatta Könczöl és Doba bizonykodását, miszerint bebizonyítjuk mi a férfiúi mivoltunkat akármely nőszemélynek, ha kell; felszólított, hogy ne gyömöszöljük a jelen lévő Gerencsér Attilát, vagy legalább ne akkor, amikor idegenek is látják, és elbocsátott. Tóth Gábor megelőzte, hogy a diákbizottság elé kerüljön a dolog, és elfajuljon; a diákbizottságban is csak emberek ültek, és nem mindig dominált a tolerancia. Kurvázással egybekötött italozásért zártak már ki kollégistákat, előző évben a Kilencek közül néhányat. Körültekintően kellett egyeztetni, ki mikor jön haza a moziból vagy a meccsről. Szerencsés körülménynek bizonyult, hogy a Ménesi út és a Mányoki út kereszteződésében, a későbbi Államigazgatási Főiskola területén a háború óta romos, elvadult fás-bozótos terület feküdt, és a Szent Imre-templom mögötti megvilágítatlan rézsűt a járókelők nem látogatták.

Az orosz szakosok valamely nyugati nyelv heti egyszeri óráját voltak kötelesek látogatni néhány félévig, Gerencsér Attilának ennyi is elég volt, hogy megtanuljon franciául. Sose készült, ragadt rá, amit az órán hallott. Évekig győzködtem, hogy az istenáldotta tehetségével kezdjen valamit.

Egyszer kifakadt: „Juszt se fogok tanulni, Pesten úgyse kapok állást, visszamegyek tanítónak, megnősülök és disznókat nevelek.” Így is tett.

A harmadik másodéves történész, Bencze József, magas, vékony srác, az ablak felőli ágy tetején fészkelt, majd elment Egerbe a tanítóképzőre; azt is otthagyta, és községi tanácselnök lett.

Nálam három évvel idősebb magyar-orosz szakos barátom, Doba László, később az Eötvös Gimnázium tanára és igazgatója, egyetem előtt szakmunkás volt a Váci úton. 63-tól a felvételin nem számított a származás, de örültek, ha valaki munkásként dolgozott. Doba magas volt, könnyen barátkozó, tekintélyes orrú (az orrszépségversenyen, amelyen nagy bánatomra helyezetlen maradtam, ő dobogós helyezést ért el; a lábszépségversenyen egyikünk se lett dobogós, pedig nagy reményeket fűztünk hozzá). Doba a pompás orgánumával gyakran szavalt, jó volt a humora, hamar felfigyeltek rá, 69-ben diákbizottsági titkárrá választottuk. Akkoriban tucatjával gyártottam az abszurd drámákat, Dobára főszerepet osztottam *A félrevert kondér* című egyfelvonásosomban. Egy lakatlan szigeten, ahová hajótörés révén kerül egy család, kibiztosítódik az időközben meghalt nagypapa által unalomból összeeszkábált atombomba, de nem lehet kikapcsolni az időzítőt, mert a majmok nem engedik a közelébe az embereket. A bomba egyre hangosabban ketyeg, és a darab az eleinte barátságos majmok támadásával végződik. Jóslatomat akkoriban még mulatságosnak véltük. Elkértem a kollégium nagytermét, a későbbi tévés Sándor Istvánon és Bálint Judit csoporttársunkon kívül a kollégisták közül Osztovits Ági és Wellmann Klári próbált a darabban, de nem tudtam fenntartani a lelkesedést, a bemutatóig nem vergődtünk el. Ennek a műnek köszönhettem Ági bátyjának, Osztovits Leventének a barátságát, ettől kezdve az összes darabomat elolvasta és megbírálta.

Alattam Könczöl Csaba tanyázott; ha felébredt, én pedig még aludtam, páros lábbal kirúgott az ágyból. Repülés közben fel kellett ébrednem, és meg kellett fordulnom a levegőben, hogy talpra essem. Két évig laktam fölötte (elsőben és negyedikben, mert másodikban a súlyos tébécéje miatt, amíg az erős gyógyszereit szedte, a szabadsághegyi ELTE-szanatóriumban lakott, a harmadévet pedig Moszkvában töltötte). Nem volt könnyű beszélgetőpartner, mert mindig ő prelegált. Elsős korában sokszor késő éjszaka vagy kora hajnalban ért haza, aztán még órákig állt az ablakban, egyik cigarettáról gyújtott a másikra, és sóváran bámult a Móricz Zsigmond körtér felé. Székesfehérváriként jobban akarta ismerni a várost, mint a

pestiek. Felült egy-egy villamosra vagy buszra, elzötyögött a végállomásig, és mindenhonnan hazagyalogolt. Eltartott egy darabig, amíg az összes járatot bevágta. Könyvtárigazgató édesapja 56 után két évet ült, Czine Mihály a vezetékneve láttán behívta magához, elbeszélgetett vele, és még elsőben állást kínált neki. Kiss Ferenc, a népinek számító irodalomtörténész, aki csak a kollégiumban tartott órát, szintén hívogatta. Csaba minden ajánlatot konokul visszautasított, a maga jogán akart érvényesülni, márpedig belőlem nem lesz népi értelmiségi, hajtogatta.

Kiváló adottságai, a szorgalma és a memóriája révén sokra vihette volna. Évekig ültünk vizsgaidőszakban valamelyik kistanulóban kettesben hajnalig, és a kötelezőn kívül lehetőleg az ajánlott irodalmat is elolvastuk; óránként száz oldalt teljesítettünk, és oroszul is csak 50-60 százalékkal voltunk lassabbak. Szakkollégistaként bejárhattunk az Eötvös Könyvtár raktárába, leemelhettünk a polcról akármit, olvashattunk összevissza, éppen úgy, mint évtizedekkel később Amerikában tapasztaltam. Ott olvastam ki a *Nyugat*, a *Kelet Népe*, a *Válasz* és a *Csillag* összes számát az elsőtől az utolsóig, és ott olvastam el a Nyugatban recenzált művek java részét. A raktárban olvasgatva fedeztük fel, hogy marxista irodalmi főguruink közül ketten a negyvenes években Hitler-ösztöndíjjal Németországban időztek a *Mein Kampf* tökéletesebb fordításának elkészítése céljából; nem lepődtünk meg túlságosan.

Csaba könnyen létesített kapcsolatokat. 1967-68-ban egy tanévet Moszkvában töltött részképzésen. Amikor meglátogattam a Lomonoszov Egyetem kollégiumában, a kezembe nyomta Szolzsenyicin legújabb, a szovjet írószövetségnek címzett, mindössze két nappal korábban írt röpiratát; azóta is őrzöm; bármikor tudott szerezni másik példányt.

Csabát elbűvölte a húszas évek orosz irodalomelmélete, az egyetem elvégzése után fordított és kötetet is szerkesztett tőlük. A szépirodalmi művek kevésbé izgatták. A magyar hagyomány a műbírálót Toldy Ferenc és Gyulai Pál óta szellemileg az író fölé helyezi, a kritikus gyámkodása nélkül a szerző nem is gondolna semmit; ennek a németes filozófiának a mélyeit Csaba nem ismerte behatóan, mégis hatott rá, és Bahtyin, Sklovszkij, Tinyanov és a többi kiváló strukturalista a formális logikáját tovább erősítette.

Ötödévben észleltem először, hogy valótlanságokat képzeleg, aztán nem emlékszik rá, hogyan vádaskodott. Az empátia és a humorérzék hiányzott

belőle, az emberi kapcsolatokat félreértelmezte. Radnóti Sándor szerint Csaba már diákkorában ivott; én úgy emlékszem, ötödév végén kezdte.

69-ben – még szólok róla – be-beidézték a belügybe, kihallgatták, lehallgatták, rendőri felügyeletet kapott, és a végzés után nem engedték elhelyezkedni. Szőke György, a jelentős irodalomtörténész, a kollégista Standeisky Éva férje révén jutott lektoráláshoz, de órákat Szegeden sem tarthatott, Szőke György hiába szorgalmazta.

Lukácsista barátait lelkes homo novusként követte, befolyásolható volt, túlteljesítő, elvakult és kihasználható. Amikor a Magvetőbe hívták szerkesztőnek, megpróbáltuk lebeszélni: az ember nem lesz főállású cenzor abban a rendszerben, amellyel nem ért egyet. Ő erre azt hajtogatta, hogy igenis lehet tenni valamit, de csak belülről. Örök magyar érv. Ő maga is megírta: Follinus Gábor, Székhelyi József és én próbáltuk megvédeni önmagától, hiába. A Magvetőben is fékezhetetlen maradt, ki is tették. Később az immár enyhültebb *Népszabadság*ban kapott állást; jobb lett volna, ha külsősként ír a lapba, de akkor már nem nyilvánítottam véleményt. Komoran, panaszosan, vádlón néz a fényképein a markánsan kidomborodó szemöldöke alól. Az alkoholizmus és a harcos antialkoholizmus között hánykolódva, epés cikkeket írogatva élt 57 évet.

A 67-68-as tanévben egy képzeletbeli disznót neveltünk, és Ellának neveztük, hogy amikor idegenek előtt beszélünk róla, azt higgyék, krumpli. Gerencsér Attiláé volt az ötlet. Minden este megbeszéltük, mennyi moslékot hoztunk Ellának, nem kéne-e még pótolni valamivel a körtéri Lordok Házából; nőtt-e a súlya, szép fényes-e a szőre, és ha megbetegedett, kanalas orvosságot adtunk be neki. Ősszel kezdtük a játékot, és tavasszal némi vita után levágtuk. Megsirattuk, felfaltuk, a véres hurkán össze is kaptunk. A képzeletbeli lakomát jó előre beszerzett valódi borral öblítettük le. Sok évvel a japánok előtt feltaláltuk a tamagocsit, kütyü sem kellett hozzá.

Malaccal teljes tanévünkről írtam első kisregényemet 68-ban, egyik kötetembe sem fért bele. Néhány évtizeddel később elolvastam és meglepődtem: életünk egyik legjobb korszakát éltük, a művet mégis átitatta a kilátástalanság. Nyoma sincs benne bármilyen illúziónak, holott a hivatalos művészetipar mindenáron azt akarta sugallni, hogy ez az „álmodozások kora”, amiről a korszak valamennyi – összes – magyar filmje úgy hazudott, ahogy a vetítőgépen kifért.

Alaposan megszűrt, elit társaság voltunk, a többség igen jó képességekkel megáldva. Az egyetemi felvételi vizsgán a jelentkezők tizede sem jutott túl; az Eötvös Collegiumba közülük is a legjobb eredményt elérők jutottak be; így is akadtak közöttünk hülyék, de mind a mi hülyénk volt, és az elnéző, megengedő mosoly évtizedekkel később is feldereng az ajkunkon, ha találkozunk. Egyesek minisztériumi tisztviselőkként a szakmájukért tettek meg minden tőlük telhetőt, mások tanítani kezdtek, noha alig volt állás. Eltökélten atlantista közgazdász (Inotai András) és jó tollú kulturális újságíró (Bonifert Mária, Inotai felesége) ugyanúgy lett közülünk, mint a külügyminisztérium nagy hatalmú személyzetise (Nagy József Zsigmond) vagy parlamenti képviselő és nagykövet (Gergely András). Húsz év múlva az angol szakosoknak lett a legjobb soruk, Losonczy István a tévében aratott, Verasztó Lajos, a megrögzött színházrajongó a Dover nyelviskola alapítójaként az ingatlanbizniszben is sokra vitte. Akit a politika szippantott be, mint a gyanútlan Könczöl Csabát vagy az idealista Bakos Istvánt, és tisztességes akart maradni, az belebetegedett. Az amatőr filmesek vagy átnyergeltek az irodalomra, mint Balázs József, vagy szüntelen harcot kellett folytatniuk a profi rendezés lehetőségéért, mint B. Révész Lászlónak vagy Péterffy Andrásnak. Móser Zoltán a hihetetlen szorgalmával és aszkézisével végigfényképezte a Kárpát-medencét; neki ezek alatt az évtizedek alatt szinte táplálkoznia sem kellett.

Bizonyára keményen és ravaszul harcoltak a Tóth Gábort 57 óta nyíltan vagy titokban támogató volt Eötvös-kollégisták (Sőtér, Ortutay) a keményvonalas bunkók ellen; a csata előbb eldőlt, mintsem mi bekerültünk. Volt még egy kevés főből álló ideológiai elitképző, a Filozófia Tanszék, amelynek a marxista utánpótlást kellett volna biztosítania. Mindkét elitképzővel az volt a probléma, hogy bármely pillanatban ellenzékképzővé válhatott.

68-ban mintha eljött volna a pillanat.

Szervezőtitkár voltam épp, amikor október 18-án Bakos István, a diákbizottság titkára együttműködési szerződést írt alá tíz másik budapesti kollégiummal. Képzőművészeti kiállítások, komolyzenei koncertek és fiatal írók műveiből szerkesztett műsorok jártak körbe, a budapesti jövendő elit addig elszigetelt tagjai meg akarták ismerni egymást. Sok kollégiumban megfordult az általam szerkesztett Kilencek-műsor. A kollégisták közül

Doba szavalt szívesen, a külsősök közül Benyó Mariann, Pataki Pál, Székhelyi József. A költők maguk is fel-felléptek, az emészthetetlenül tömény lírát két prózaíró oldotta, én humoreszkekkel, Mózsi Ferenc, az Eötvös Könyvtárban dolgozó Sánta Ferenc legidősebb fia valami komollyal. Éppen kiadtunk volna egy nemzedéki folyóiratot, a Zrínyi Katonai Akadémiának volt saját nyomdája, már a közös szerkesztőség összetételéről egyeztettünk, amikor odafönt feleszméltek, és betiltották az egészet. A tizenegy kollégium több hónapos, látványosan sikeres együttműködéséből valóban kihagytuk a semmirekellőket, az élősdieket, az örök magyar mételyt, akiket akkoriban hivatásos KISZ-kádereknek meg a pártszervezet vezetőinek hívtak. Csehszlovákia lerohanása után az ilyesmit mégsem nézhették el.

Az áhított lap betiltására előre számíthattunk, mégis megviselt; megbízatásomról lemondtam, és a nálam taktikusabb és kitartóbb Nagy József lett a szervezőtitkár. Már akkoriban kultúrában, nem pedig politikában gondolkodtam; sok félreértést arattam ezzel egész életemben. 69 tavaszán az egyetemi Alkotókor lapjának, a *Tiszta Szívvel*nek az újraindítását is szorgalmaztuk, szintén hiába; korábban egy másik lapalapításban is benne voltam a New York – akkori nevén Hungária – kávéházban székelő avantgárdokkal; sok gyáva tekintély nem vállalta, és Kassák végre épp a nevét adta hozzá, amikor meghalt, úgyhogy abból se lett semmi. Nem egyszerűen önálló lapért kellett harcolnunk, hanem a megszólalás jogáért. A nyomorult és sekélyes nemzedéki szemléletet felülről kényszerítették ránk, szellemileg soha nem értettünk vele egyet, elődeink munkásságát ismertük és becsültük. Weöres, Pilinszky, Juhász és a többiek szilenciuma csak 1962-63-ban ért véget, a mi középiskolai éveink közepén, akkor kezdtek a *Nagyvilágban* megjelenni az évtizedekig betiltott szerzők Kafkától és Camus-től kezdve Szolzsenyicinig, sokféle stílus és világnézet elől hárult el az akadály, bolondok lettünk volna, ha nem habzsoljuk a végre elérhetővé vált műveket. Mi még normálisak voltunk. Sok évtized kellett hozzá, hogy az elődök áldásos tevékenységét semmibe vevő, agresszíven tudatlan, az ő nemzedékükbe nem tartozókat válogatás nélkül kinyíró bunkóság váljék általánossá.

Megrázó, ha velünk egykorú tesz le valamit az asztalra. 65 szeptemberének végén, a *Tiszta Szívvel*t olvasva nyűgözött le nemzedéktárs először.

SIRATÓ

A húgomnak hosszú, szőke haja volna.
Míg fésülködne, én a tükröt tartanám,
incselkedném vele: csúnya vagy, nem tetszel,
barátnőid szebbek... – Hadd haragudna rám!

A taknyosan is szép, csöpp csintalan öcsémnek
csúzlit csinálnék, s ha csörrenne az ablak:
magamra vállalnám a kis mesterlövésznek
találataiért kijáró jutalmat.

Vasárnap délelőtt – nehogy még rajtakapjon!
– valami kedveset füllentenénk anyámnak,
s elcsalnánk a papát: meséljen újra arról,
hogy menekült meg Ő, s hogy pusztult el a század.

TERMÉKENY ÉJ

Virágporos szél jár a kertben.
Szeretkezik vele a mák.
Sziromszoknyája földre lebben,
s magát megadva, önfeledten

hajlongja át az éjszakát.

SZÜRET UTÁN

Pihen a prés.
Mustszag bódít.

Zenél a csönd,
------hallgatom.
Szőlőszem és
részeg darázs
hempereg az
------udvaron.

FÁKAT ALTAT A SZÉL

Fákat altat a szél,
álmos lombú fákat,
S én most ébredek rá:

nagyon szerethetlek, ha már a sálam is
integet utánad.

A verseket Utassy József jegyezte. Kérdezgettem, ki ez, de senki sem tudta.

A Váci utcából nyíló kari olvasóban, a Lovardának becézett hosszú terem végén a könyvtárosok kölcsönözték ki az egyetemi Alkotókor tagjainak műveit a fiókjukból, helyben bárki elolvashatta, és a kéthetenkénti esteken meg is bírálhatta. Az Eötvös Klubban a Hordóval szomszédos nagy, alagsori teremben vitatkoztunk a szerzők jelenlétében: ha valaki jelentkezett, hogy felolvasna valamit, általában megszavaztuk, és rögtön felolvashatta. Így jött egyszer egy sosem látott ifjú, felolvasta a verseit, átütő volt a hatása, Szilágyi Ákos a neve.

65 novemberében vagy decemberében egy hatalmas szemű, zömök, nyakatlan egyén iszonyú kegyetlen szakszerűséggel hordta le az egyik költőjelölt verselményeit, csak pislogtunk. Suttogva érdeklődtem, ki ez a vadember, végre valaki megmondta:

Utassynak hívják. Az est végén megszólítottam. Legközelebb és legutoljára Kertész Imréhez léptem így oda tizenegy évvel később.

Dzsó lassan olvasott, és voltak megoldási javaslatai. *Szvjatagor* című versem hőse, akit az orosz bülinákból vettem át, éppen nagy feladatra várva álldogál a lovával a lápon. A vége így hangzott:

„Jó lova a lába alól kilegelte a lápot.”

Utassy így javította:

„Kilegelte lába alól jó lova a lápot.”

Egyetlen mora maradt ki, és jó lett.

Volt öniróniája, a régi klapanciái közül egyet ő maga terjesztett:

„Nekünk utat / Kelet mutat, / ezért ugat / ránk a Nyugat.”

Évekig kérleltem, hogy a következő kötetébe vegye föl azokat a kis remekműveket, amelyeket először olvastam tőle, ő maga nem sokra tartotta őket; a harmadik vagy a negyedik kötetébe végre beletette. Az első kötetére 1970-ig kellett várnia; azt tervezte, hogy a fülszöveg így fog hangzani: „Kötetem / saját bőrömbe köttetem.”

Utassyt és a Kilenceket a megszépítő emlékezet Eötvös-kollégistaként tartja számon, pedig nem sokáig lehettek a Ménesi út lakói, a többségüket egy év után kirúgták. Elsősként a Róbert Károly körúti munkásszálláson több mint húszan laktak egy teremben, az ablakok és az ajtók nem csukódtak, fűtés nem volt, a terem közepén a felszedett parkettán sütötték a szalonnát. Ez a tömegszállás 65-ben már nem létezett. Nem tudom, az Eötvös Collegium után Dzsó és Kiss Bence hova ment; amikor jobban megismertem, Dzsó már az Erzsébet híd lábánál, a mai Mátyás Pince épületében lakott egy keskeny, udvari cselédszobában, majd Zsóka is odaköltözött, és ott született a kisfiúk is.

Nem törekedtek népies hatásokra, nem imitálták se Petőfit, se az epigonjait, se József Attilát, sem Adyt, de a kortársakat sem; lírikusok voltak, egymástól minden szempontból eltérő egyéniségek, csak éppen együtt szerettek volna megjelenni, mert egyenként hiába próbálkoztak. Leginkább a kötött formában író XX. századi modern orosz költőkre emlékeztettek, amiben tudatosság a részükről aligha lehetett, egyikük sem tudott oroszul. Politikai költészetet nem műveltek sem annak hivatalos, vagyis tűztáncos, jevtusenkói, illetve nem hivatalos (avantgárd és formabontó) értelmében. Utassy a plebejus Petőfit élesztgette a kifejezetten nem-petőfis hangzású verseiben, és a „szabadság” szót rímhelyzetbe tette, amire megorroltak; Rózsa Endre a lefojtottságot vörösmartyasan filozofikus látomásokban zengte, Kiss Benedek önfeledten dalolt és fütyörészett, de ha nem annyira végtelenül gyávák az irodalmi ügyintézők, nyugodtan közölhették volna a verseiket. Vidékről és a szegénységből jöttek, és komolyan vették a költészetet. Nem igaz, hogy ők képviselték volna a népi vonalat (mi az?) valamely urbánusokkal szemben (kik azok?). Népies költő akkor már nem akadt e hazában egy sem. A divatja csúcsát élő Juhász

Ferenc az összetett képeivel rég kinőtt a népi hangzás imitálásából, különben is a német szürrealizmus hatott rá a leginkább (sváb volt az anyanyelve). Nagy László ritmusai bolgárok, képei műköltészeti módon szürreálisak (Rózsa Endre értekezett hosszan *A Zöld Angyal*ról a *Tiszta Szívvel*ben, ő maga eltérő költészeti ideát követvén). A balosok közül népiesnek a hatvanas években senki sem mondható. A Kilencek a konzervatívok közé sem voltak sorolhatók, nem szerették a csasztuska-költészetet, és hajlamosak voltak bonyolult képekben fogalmazni. Utassy, a képszerkesztés megszállottja és a hangzás örök csiszolója a magyarul 66-ban megjelent T. S. Eliot tanulmányozása nyomán úgy vélte, a legmagasabb szinten a gondolati képek, az egymásba szövődő fogalmak állnak. Nem közvetlenül Pilinszkytől vagy Nemes Nagytól tanultak, bár hangzásukat tekintve néha közelítettek hozzájuk; a versformáikat a Nyugatból vették, de a rímtechnikájuk inkább a tréfás Arany János-i és kosztolányis asszonáncokra épült, a ritmusuk pedig hol jambikus, hol oldottan ütemes. Juhász a szabadon értelmezett hangsúlyos verselésben hatott rájuk inkább, nem a képeivel, őrá pedig a harmincas évek elején fiatalon meghalt Bányai Kornél. Biztos, hogy alaposan megfontolták Arany János elmélkedését Zrínyi verseléséről. Weörest ismerték, játékossága felszabadítóan hatott rájuk, de programszerűen vállalt személytelensége, amit Szilágyi Ákos pár év múlva jó szemmel, bár nem túl szerencsésen nehezményezett, nem befolyásolta őket. Kiss Bence tökéletes hallással dúdolt csapongásai, Rózsa Endre súlyos kijelentései, Utassy találékony cikázása, Péntek Imre brechtiánus humorkodása, Győri László viccei, Mezey Kati szerelmes versei, Kovács István történelmi vázlatai nem voltak besorolhatók sehová. Egymáshoz sem hasonlítottak, frissek voltak, elszántak és nagy sorsra érdemesek; nem ők tehettek róla, hogy a líra – a századfordulós zenéhez és festészethez hasonlóan – a divatos művészetfilozófiai áramlatokat követve hamarosan megindult az önfelszámolás útján, és a lírai én a korábbi szerepekkel és formákkal sokszorosan túlterhelt vers páncéljából kibújván a csapongó prózába nyomult bele.

65-ben a Kilencek közül már csak Kovács István lakott az Eötvös Collegiumban.

69-ben ő tanácsolta, hogy iratkozzam be a Lengyel Kultúra ingyenes nyelvtanfolyamára, ahol életem legjobb nyelvtanárát ismertem meg Varsányi István személyében.

Ugyancsak Pista említette először a hosszú évekig raboskodó ellenálló, Waclaw Felczak professzor nevét, akinek sokat köszönhetek: 72-ben Krakkóban meghívott egy lenyűgöző Wyspianski-előadásra, ezért kezdtem foglalkozni a lengyel drámával. Rózsa Endre végzés után az Eötvös Klub igazgatója lett, a balatonszemesi táborban jókat fociztunk és nagyokat beszélgettünk a katonai sátrak között a porban; attól tartok, nem sejtette, mennyire szeretem a verseit.

Sok kínlódás után jelent meg 69 végén az Angyal János által szerkesztett *Elérhetetlen föld* című antológia, pedig Juhász Ferenc, Kormos István, Váci Mihály is írt hozzá jóval előbb ajánlást. Megjelenés előtt és utána is tapasztalhatták, hogy a politika mindent és mindenkit fölemészt; Utassy szavaival: „ez a malom a gyémántot is megőrli”; nem tudom, leírta-e valahol. Utassy eltökélt őszintesége és páratlan esztétikai igényessége akkoriban kapott léket. Nagy László írt előszót az antológiához, és Dzsó úgy érezte, nem kritizálhatja szabadon többé sem őt, sem Illyést, akinek politikai játszmáit utálta, de aki szintén közbenjárt az érdekükben. A „kultúrpolitika” szóösszetételről úgy vélekedett, hogy olyan, mint egy szép női testből és vízilófejből álló Kentaur.

Végzés után bajba kerültek. A verseiket a lapok nem közölték, vagy csak ímmel-ámmal. Egymástól féltek a szerkesztő-cenzorok, a kultúrában akkoriban is feljelentgetéssel és áskálódással lehetett érvényesülni. Volt olyan költő, akit a katonaságnál szerveztek be, onnan vétették fel a bölcsészkarra és a kollégiumba, zokogva vallotta be nekünk az Alkotókor egyik estje után a Bajtársban. Évtizedekig publikált, és főszerkesztő-helyettesként is dolgozott. Szerepel Szőnyei Tamás kötetében, de nem mint besúgó, hanem mint célszemély, akit ellenzékieskedésért kirúgtak. Mindig gyanítottuk, hogy több provokátorok vannak földön s égen, mintsem bölcselmünk álmodni képes, de néha így is meglepődtünk.

A Kilencek nevelőtanárként, üzemi lapnál vagy segédkönyvtárosként tudtak, ha tudtak elhelyezkedni, Utassy néha segédmunkásként dolgozott. Nyelveket nem beszéltek, műfordítást nem bíztak rájuk, saját kötet nélkül a Művészeti Alapnak sem lehettek tagjai egy ideig, tehát közveszélyes munkakerülőnek számítottak, ha éppen nem volt valamilyen rossz vagy névleges állásuk.

Nem jó, ha egy tehetséget elektrosokkolnak, még rosszabb, ha többször. Utassyt eltompították, kiölték belőle azt az erőt és bátorságot, amivel a barátainak is a szemébe mondta, ha valamely művüket rossznak tartotta

(tanúja voltam a felső menzán, hogy hordta le Bella Istvánt). Külön tragédia, hogy neki, a félárvának húszévesen meghalt a fia, és ott maradt Zsókával egyedül.

Rózsa Endrének az *Új írás*ban olvastam 1964-ben a *Szomjúság* című versét, ezért örültem, hogy személyesen is megismerhettem. Az Eötvös Klub igazgatójaként fúrták-faragták-faggatták, túl népszerű intézmény vezetését vállalta naivan, ott játszott a Hordóban az Omega, ott csocsóztunk Lovász Lászlóval és Pelikánnal, és az Eötvös Klub adott helyet az Alkotókörnek, amelynek estjeiről minden harmadik néző jelentett. Bandi előbb-utóbb feladta, nevelőtanár lett ő is, aztán üzemi lapnál újságíró, talán ez volt a legjobb menedék. Felesége, Vörös Éva dramaturg volt a filmgyárban, az sem leányálom, ő is szolgált erről részletekkel, meg a kollégiumba gyakran visszalátogató B. Révész László is, meg kollégistatársunk, az angol szakos Péterffy András is később. Bandi végre szerkesztő lett a Kozmosznál, de a rendszerváltás után a kiadók privatizálásával ismét lehetetlen helyzetbe került. Nagyon fiatalon érte agyvérzés, teljesen már nem tudott felépülni. Szemérmesen személyes, filozofikus képekben dús, el-elfúlóan pulzáló nagy líráját alig méltatták figyelemre.

Jöttem az úton földönfutó esőkkel
mohos szemek közt mint kinek menni muszáj
ahová soha nem értem volna el most
megtenni üres lábnyomaim a sár

nem mondhatom hogy keblére ölelt a tájék
csillagát rügyét lehunyta elfeled
hegycsúcsáról mely napos volt mint a remény
sas röpte zárja kulcsra az esti eget

hazám is annyi csak mi idesejlik
réghalott anyám ráncain átderengve
szűk világ ez még ahhoz is
hogy börtönöm lehetne

csatamezőkön lázadó őseim éhét
fűbe harapva se csillapította a rög

nem oldhatom meg sorsommal jövőjüket már
s az én gondjaim se ők

évelő gazzal habzik elénk az idő
s holott lehull a lomb a gyökér kiszakad
nyíljék virág a káprázó levegő szárán
én másképpen vagyok szabad

kezemben szénné válik a szerszám a toll hát
légvárakból visszafelé
építhetek-e elfogulatlan múltat
lakatlan mítoszt mely mindenkié

kérhetem-é a csikorgó kavicsokat
eltévedt léptünk váltsák vissza a csendnek
növényi szárnyak verdeső női hajak
vájnak a kőbe medret

buktató roham rajtam a szerelem is
lesz-e utódom akire hátrahagyjam
vagy fogvacogva lapulok majd az
utcán magamban

nincs mese föl kell gyújtanom gyermekkorom
apáink nyarát bátyáink ifjúságát
hogy hamu lesz porig hamu
csak ez a tűz nem ábránd

vesztenivalóm marad még annyi hogy
tudjam az órák mindenütt vérben forognak
s hogy a halandók visszás kis győzelmeit
dobra verik a holtak

Akik a Kilencekről írtak, jobboldali ellenállónak próbálták beállítani őket, Szőnyei Tamás irodalmi besúgásokról szóló könyve azonban nem támasztja alá, hogy a Kilenceket a nézeteik miatt kiváltképpen figyelték és mellőzték volna. Más csoportokat és alkotókat veszélyesebbnek tartottak és

éberebben követtek. A Kilencek költői azt kapták, amit a magyar lakosság zöme: a konszolidálódott Kádár-rendszer fantáziátlan, szürke, unalmas elnyomását, a megélhetés szűkösségét, a hivatalok packázását, a féltehetségek diktatúráját, a rossz albérleteket. Időnek előtte bele lehetett öregedni és bele lehetett pusztulni. Nem létező politikai vagy ideológiai táborokba be-besorolták őket a náluk sokszorosan tehetségtelenebbek, de a költészetük minősége, a korról való tudásuk sem akkor, sem azóta nem szempont.

69. március 15-én kokárdával a kabátomon a diákbizottság és a kollégium tagjaival a Kerepesi temetőben végiglátogattuk a 48-as magyarok sírjait. Megtapasztalhattam hát egyszer, milyen az, amikor hazafiúi érzület dagasztja az ember kebelét, és úgy érzi, a társaival együtt nemes hagyományt folytat.

Ezen a tavaszon láttam bele a politikai alkuk színpompás világába, követhettem a gyakorlatban, milyenek a koalíciós tárgyalások. A kollégisták és a filozófusok dinamikus szövetsége volt a legtanulságosabb. A népi oldal nevében én is obstruáltam egyszer hosszasan szövegelve valami mellékes dologról, hogy Haraszti Miklós (akit csak később ismertem meg személyesen) ne juthasson szóhoz, mert attól tartottunk, hogy radikális nézetei az elérhető eredményeket veszélyeztetnék. Láttam élőben működni a manipuláció változatait, felmérhettem a szürke eminenciások – mint a néprajzos Kósa László – ténykedésének jelentőségét, tanúja lettem árulásnak és hűségnek, heveskedésnek és megfontoltságnak, besúgó lebuktatásának és rémes vezeklésének (szláv szakos volt a boldogtalan leány). A belügyes kihallgatók odabent elárulták, hogy a faji törvények szerinti zsidók listáját 45 után tovább vezették, és a háború után születettekkel folyamatosan bővítik. A rendszerváltás után a listát az MDF Bem téri székházában tárolták, 93-ig amerikai kutatóknak ki is adták, azóta lappang.

A 69. április 30-i, tizennégy órán át tartó Kari Küldöttértekezleten az egyetemi KISZ-t sikerült megbuktatnunk, egy hónap múlva, 69. május 30-án Kádár a kollégiumba látogatott; a nehézkes apparátus ezúttal felettébb fürgének bizonyult. A feltehető és felteendő kérdéseket nyilván előre egyeztették az illetékesekkel. 89-ben az egyetemi anyagokat állítólag megsemmisítették, mégis el tudom képzelni, hogy a Kádár-látogatás felvétele máig megvan valahol. Kivonult a kollégiumba Kádárral együtt Aczél, Óvári, Ilku meg egy csomó más elvtárs. Elhangzottak az érdektelen kérdések és az érdektelen válaszok, amikor szót kértem. Megadták; azt hihették, hogy az én kérdésem is egyeztetve van. Utalva az akkoriban történt több súlyos vonatszerencsétlenségre megkérdeztem, mikor rendezik végre a tanárok fizetését, mert ennek elmaradása szellemi vonatkatasztrófához, kontraszelekcióhoz, a magyar oktatás leépüléséhez vezet. Leültem. Kádár elvtárs nem válaszolt, faarccal ült. Megadták a szót a következő kérdezőnek, aki hosszan szövegelt valamilyen erdészeti témáról, arra már Kádár elvtárs válaszolt. Péterffy András azt kérdezte, mikor fognak végre bizalmat tanúsítani irántunk; az ő kérdésére sem érkezett válasz. Ha addig nem tudtuk volna, ebből megtudhattuk, hogy az elitképzés kettős természetű, egyszerre vagyunk káder- és ellenség-jelöltek. A gyűlés után messzire húztak tőlem; a bátrabbak odasúgták: ne csodálkozz, ha nem diplomázhatsz. Vártam, hogy kirúgnak, de nem rúgtak ki, a magyar oktatás pedig lassabban, mint vártam, de tönkrement.

Miért is mertem szemtelenkedni Kádárral, fél évvel a Csehszlovákiába való bevonulásunk után? Tisztában voltunk vele, hogy 68 vereséget szenvedett mindenütt.

A belgrádi jogi karról induló 68-as tavaszi mozgalom résztvevői között volt egy lány, akinek udvaroltam, az egészet az ő barátai szervezték, és elmondták, hogyan verték le őket. A jugoszláv vezetők mind vérontást akartak; élete utolsó aktív tetteként Tito személyesen akadályozta meg, hogy Új-Belgrádban belelőjenek a fiatalokba. A belgrádiak különösen azt fájlalták, hogy a zágrábiak megtagadták az együttműködést, és csak ősszel tüntetgettek tessék-lássék, amiben a belgrádiak nem vettek részt. Jugoszláviának vége van, mondták a barátaim, Tito halála után szét fog esni. Sokan azonnal emigráltak, mások később; egyik doktorandusz szemináriumvezetőjük otthon maradt, és Jugoszlávia utolsó elnöke, majd szerb miniszterelnök lett belőle (Vojislav Koštunica).

Miben bízott Bakos István, akit a küldöttgyűlésen kari KISZ-titkárrá választottunk, a filozófusokkal folytatott koalíciós tárgyalások után? Miben bízott Atkári János, a példaszerűen felfejlesztett Studium Generale vezetője, aki egy év múlva Bakos utóda lett a bölcsészkari KISZ élén, hogy majd neki is kitegyék a szűrét? (A hátrányos helyzetű tehetséges vidéki középiskolások ingyen korrepetálását a kollégium kezdte 65-ben, mint szakkollégista 67-ben csatlakozhattam, szombatonként oroszt tanítottam Veszprémben – volt, aki Szombathelyre vonatozott oda-vissza.)

A 69-es tavaszi Kari Küldöttértekezlet és az őszi Kari Gyűlés történetének van irodalma: Bakos István: *Közszolgálatban.* 1994; Dénes Iván Zoltán: Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. *2000*, 2008. július; Pál Zoltán: Az *Eötvös Kollégium.* 2013.

Szokták mondogatni a mi 69-es diáklázongásunkról, hogy egy évet késtünk, és Adyt idézik: „mi mindig mindenről elkésünk”.

Szó sem volt késésről, nem másoltunk semmit.

A párizsi események nagyon messze voltak. Francia szakra kevés embert vettek fel, Nyugatra utazni nem lehetett, Marcuse nem érdekelt minket, és a lukácsistákat sem hatotta meg, akik az elméleti esztétikába vonultak vissza (az egyes művek a *A nagy utazás*on és az *Ivan Gyenyiszovics egy napjá*n kívül hidegen hagyták őket). A marxistákat a diáklázadás idegesítette, mert nem a munkásosztály állt a harc élére, a nyugati nemzeti kommunista mozgalmak elfogadása pedig a szovjetellenesség vádjához vezetett volna.

Az amerikai lázongásnak azért örültek, mert a vietnámi háború ellen is irányult.

A 68-as varsói diáklázadásról az égvilágon semmit sem tudtunk, a maradék lengyel zsidók (15 000 ember) kiűzéséről még annyit sem. Másfél évtized kellett, hogy a Kádár-utódlásért folytatott harcban a lengyel forgatókönyvet Magyarországon is elővegyék. A kágébés nemzeti kommunista lengyel belügyminiszter Mieczysław Moczar tábornok nevét, a kozmopoliták és liberálisok esküdt ellenségéét, aki a lengyel zsidók kiűzéséért közvetlenül, közvetve pedig a magyar népi-urbánus konfliktus felújításáért és az MDF-SZDSZ antagonizmusért is felelős, nálunk nem ismerte senki. (Akkoriban még én sem.)

A magyarokat kizárólag Prága érdekelte, és nem csak minket, az Egyetemi Színpadon egyszer-egyszer vetített újhullámos filmek rajongóit. Az újságokból semmit sem lehetett megtudni. A *Kétezer szó*t, Vaculík kiáltványát magyarul még a csehszlovákiai *Új Szó* sem merte lehozni, július

elején szerbül olvastam a belgrádi *Politiká*ban, de Magyarországon is végig lehetett tudni, hogy a tét a szovjet intervenció. Az igazgatói szoba melletti földszinti újságolvasóban megvoltak a magyar napi- és hetilapok, de el sem igen lopkodták őket; nem emlékszem olyan esetre, hogy vacsora után hazaérvén egyszer is várnom kellett volna ülőhelyre. Általános volt a meggyőződés, hogy a sajtó csak hazudhat. A tévét se igen kapcsoltuk be, csak ha olyan meccset közvetítettek, amelyre valamiért nem tudtunk kimenni. Még a táncdalfesztivál közvetítésekor is csak elvétve ücsörgött egy-egy pár a nagytársalgóban, ők sem a közvetítéssel voltak elfoglalva.

68-ban vezették be a magyar gazdasági reformot, és négy év múlva szívták vissza. A jugoszláv önigazgatási rendszer volt a példa; a helyszínen láthattam, hogy az is csak a rendőrállam álcája, akárcsak a vajdasági magyarok viszonylagos kulturális szabadsága. A kollégiumban a gazdaság nem volt téma. Az egyetemen vitatkoztam csak róla a meggyőzhetetlenül reformellenes maoistákkal; ők Csehszlovákia megszállását is helyeselték.

Tartottunk tőle, hogy a szovjetek bevonulnak Csehszlovákiába; azt, hogy magyar csapatoknak is muszáj lesz, nem kalkuláltuk be, pedig logikus. A bevonulás után biztosra vettük, hogy a magyar irodalomnak, színháznak és filmnek vége; a mindössze három-négy éve enyhülő cenzúra kíméletlenebb lesz, mint valaha. Mégis ekkor kezdtük az együttműködést a többi kollégiummal, és annyira jól ment, hogy külön be kellett tiltaniuk. Érzékeltünk a hatalom megingásából valamit.

Nem hatvannyolcasok voltunk, hanem hatvankilencesek. Nem volt se balos, se jobbos ideológiánk. Szerettük volna csökkenteni az élősdi, gáncsoskodó, gyáva, bornírt káderek hatalmát, akik természetesnek vették, hogy mindent, aminek van egy kis értelme, mindent, ami nem hazug, nem manipuláció, nem giccs, meg kell fúrniuk. Azt követeltük, hogy a Kari Tanács egyharmadrészt diákokból álljon (ezt úgy hívtuk magunk között, hogy egyharmados többség); egyik karról a másikra át lehessen hallgatni; bárki látogathasson általánosan felvehető tárgyakat; a diákok is minősíthessék a tanárokat; mindebből nem lett semmi. Bakos Istvánnak, a hallgatók által választott KISZ-titkárnak mennie kellett.

69 számos politikai tehetséget dobott felszínre, örvendezve tudtunk rácsodálkozni egymásra. Bordi Károly olyan magas szintű jogi fejtegetést adott elő levezető elnökként a Küldöttgyűlésen, hogy évekig emlegettük. A Dömör-kapui többnapos továbbképzésen Barna (Hargitai) Gábor a fején kendővel, kezében seprűvel, boszorkányosra görnyedve, értetlenül és

érthetetlenül motyogó takarítónőként volt annyira lenyűgöző, mint később Hofi Géza a legjobb számaiban. Redő Ferenc rendíthetetlen nyugalma és Trencsényi László alapossága nagyon jól jött a villódzó ideglények között. Mozgalmunk letörése után érzékeltem életemben először, hogy a vereség nem feltétlenül kudarc.

Amikor 65-ben bekerültünk az egyetemre, világnézetre és származásra való tekintet nélkül pontosan tudtuk, miben élünk. Kilenc év telt el 56 óta, amikor Magyarországot magára hagyta a világ. Mindegy, mifélék voltak a szüleink, jobb- vagy baloldaliak, kommunisták, káderek, volt szocdemek, parasztpártiak, Horthy hívei, kulákok, B-listázottak, hívők, hitetlenek, a lényeget tudták. Kényelmes helyzet volt a miénk, gyerekeké: áldozatai lettünk a világ önzésének anélkül, hogy bármit is kellett volna tennünk érte; a szüleink és a nagyszüleink szenvedték meg az egészet. Mindenki hallgatta a Szabad Európát, októberben amerikai segítséget ígértek; hallgattuk tovább, de már nekik se hittünk.

56 mély tapasztalata lett az egész magyar társadalomnak. Mohácsot csak az akkori *ország,* vagyis a király szűkebb környezete, az udvar fogta fel – 56 mindenkit megrázott. Nem politikai vagy erkölcsi ez a tapasztalat, hanem egzisztenciális sokk, amilyen legutóbb a Monarchia összeomlásával érte az országot. A munkástanácsok megalakulása, a forradalmi zűrzavar, de leginkább a lassú, hosszan elnyúló megtorlás mindenkit elért valamelyik oldalon.

A magyar lakosságnak az antik végzettel esett találkozása. Mindegy, mit hazudtak hivatalosan, mindegy, kinek mi volt a szubjektív hite és a hamis tudata, mindegy, ki hogyan folytatta megalkuvó életét, a tragikum megtapasztalhatóvá vált az összes politikai, vallási és ideológiai oldalon. A meggyőződéses, hívő – vagy magukat a hitre nagy nehezen ismét rábeszélő – kommunisták ugyanúgy megtapasztalták, mint a merőben karrierizmusban érdekeltek, a vallásosak ugyanúgy, mint az ateisták. A szolgalelkek a megrázkódtatást szintén megélték, és minél bizonytalanabbá váltak, annál dühödtebben álltak bosszút az idealistákon.

Trója elpusztítása után a túlélők Aeneas vezetésével hajón indulnak az új haza felé. Dido szentélyében Trója ostromának festett képét pillantja meg, a hír tehát oda is elért már; Aeneas elborzad, és így kiált fel: „Sunt lacrimae

rerum et mentem mortalia tangunt” *(Aeneis, Első ének).* „Van könnyük a tárgyaknak, és a lelket megérinti a halandók sorsa.”

Nem ismertük a részleteket, de tisztában voltunk a lényeggel: a hatalom 1956. november 4. óta *nem legitim*. A legitimitást akaratlagosan, felülről nem lehet megalapozni, legföljebb korrumpálni lehet a népet, ezt tette az ország eladósítása árán a hetvenes évektől kezdve a kacsintgatóssá vedlett Kádár apó. Az ország ezzel ismét belecsúszott a kettős adóztatásba, ami most is tart. Egykor a Habsburgok és a törökök állapodtak meg, hogy a másik uralma alá tartozó magyar területen is szedik az adót, a XX. század harmadik harmadától kezdve ugyanezt művelik a térségben az oroszok és a németek, akik a kisebb csetepaték és a világháborúk kivételével következetesen fenntartják a szövetségüket a többiekkel szemben.

A kollégiumban kevés volt a párttag, főleg történészek és tudszocosok, és nem volt befolyásuk. Nem magától értetődő, hogy a lakosság nagy része nem akart részesülni a hatalomból; akkor sem léptek be a pártba, ha kapacitálták őket, inkább meghúzták magukat egy rosszul jövedelmező, kényelmetlen állásban, holott aki hatalomra akart szert tenni, annak csak jelentkeznie kellett. Ez a jelenség még nincs ábrázolva, a divatos rendszerváltó témákhoz nem kapcsolható, a megalkuvók önigazolását aláásná. Nem jó szembesülni azzal, hogy minden korban létezik erkölcsi mérce, és akadnak, akik az önérdeküket nem akarják mindenáron érvényesíteni. A karrieristák egymáshoz hasonlóan szövegeltek, betanulták, a többség megadóan mosolyogva hallgatta őket, és megvolt róluk a véleménye. A kötelező ideológiai tárgyakat oktatók pironkodva tudták le az óráikat, és óvakodtak buktatni.

„mi ügyünk rég más ürügye / a valóság alávalóság
valónk / valótlan” – írta Rózsa Endre.

Ha nem vagyok kollégista, nem ismerem meg a magyar vidék mentalitásait, és megszököm a bölcsészkarról. Minden egyetemistának kollégiumban kellene laknia, véltem akkoriban, és azóta is így gondolom. A kollégiumot egykor 80 főre tervezték, mi sem voltunk sokkal többen; a

lányokat 68-ban átvitték a Ménesi út másik oldalára, elkészült az a villa, amely húsz év múlva Bibó Kollégium néven hírhedett el; akkor cserélték díványra az emeletes ágyakat; kevesebben fértünk el egy szobában, sajnáltam.

80-120 fő egy falu lakossága, a viszonyok közvetlenek, mindenki mindenkit ismer; ezt hordjuk a génjeinkben. Mindegy, hogy arról nevezetes, mint Osvald László, hogy a vacsorát a menzán túl forrónak találva futva vitte a kollégiumba (villamosra nem szállhatott vele), és otthon ette meg, vagy arról nevezetes, hogy megnyerte a bitang nehéz tolmácsversenyt, mint a későbbi tanszékvezető, a hallgatag angolos Heltai Pál, akivel szintén laktam egy évig. Különleges individuumok gyűjteménye volt a kollégium, és számos ügyben valóságosan működhetett az önkormányzat. A diákbizottság döntött a szobaelosztásról, hozzászólt a szociális kérdésekhez, és fegyelmi határozatokat hozhatott. Egyetlen esetre emlékszem, amikor egy rajtakapott tolvajt a diákbizottság határozata ellenére mégsem azonnal rúgtak ki, csak a következő tanévben, mert párttag volt. A diákbizottság abba is beleszólhatott, hogy a kollégiumba milyen előadókat hívjanak meg óraadónak. Tóth Gábor érdeme a szakkollégiumi rendszer felélesztése, támogatta a Studium Generálét, a falujárást, a kollégisták külföldi kirándulásait és mindent, ami a hagyományból értelmesnek bizonyult. 68-69-ben semmiben sem akadályozott minket, tartotta a hátát, a kollégiumi pártsejt áskálódásait ravasz semmitmondással szerelte le. Minden ünnepi beszéde megfontoltan hosszú volt és unalmas. Basszbaritonjával, lassú mozgásával operaénekesnek is állhatott volna. Ártatlanul nézett a világba az a nagydarab ember, igazgatóként persze köteles volt rendszeresen beszámolni a BM-es összekötőjének, de közben rendíthetetlenül építette a kollégiumot több mint negyedszázadon át. Nem értem, miért nincs emléktáblája.

1990. április közepén, pár nappal az országgyűlési választás után barátommal, a szintén kollégista Margócsy Istvánnal (az édesapja is kollégista volt) mentünk az utcán, a másik oldalon szembejött Gergely András volt kollégista, Szabad György parlamenti elnök tanítványa, aki az új parlamentben az MDF képviselője, majd nagykövet lett. Meglátott

minket, átmosolygott, és ujjaival V betűt formázva intett. Mi ugyancsak V betűt formázva visszaintegettünk.

Gergely továbbment, mi megálltunk, egymásra néztünk, egyszerre mondtuk ki, hogy ha valamelyik pártba kéne belépnünk, a leginkább még mindig az MDF-ben volna a helyünk, és egyszerre mondtuk ki azt is: „ha nem lenne benne olyan sok az antiszemita.”

1969. november 13-án kettős születésnapot ünnepeltünk egy Vörös Hadsereg úti házban Margittai Áginál, Bakos Istvánét és Follinus Gáborét. Bakos még bölcsészkari függetlenített KISZ-titkár volt, a magyar-orosz szakos Follinus Gábor pedig barátunk, és a felesége, Bíró Mari révén a *Kari Híradó* nevű stencilezett lap tanácsadója. Sok barát jött össze, az új KISZ-bizottság tagjainak nagy része, meg Könczöl Csaba. Erre az alkalomra Bíró Marival és Weltner Mariann-nal összeütöttem egy *Harakiradó* című paródiát, és felolvastuk; az egyetlen példányban gépelt művet Bakos Pistának ajándékoztuk. Sok mindenről beszélgettünk; Szolzsenyicin éppen megint írt valamit, és úgy véltem, hogy ki fogják rúgni a Szovjetunióból; Follinus és Könczöl biztos volt benne, hogy ezt már nem merik megtenni. Miért ne mernék? – kérdeztem én. Négy év múlva kiutasították.

Hajnaltájban szedelőzködtünk, és több csoportban távoztunk. Még nem járt a busz. Valamitől szagot kaptam, és nem a Moszkva tér felé indultam, hanem fel a Pannónia Filmstúdió felé. A szemközti mellékutcában egy nagy tej szállító teherautó parkolt. Kérdeztem, van-e a közelben közért. Azt mondták, nincs. Arra gondoltam, amire a Szolzsenyicint ismerő orosz szakos gondolhatott – *Az első kör* végén „hús” feliratú teherautókban viszik a rabokat Moszkván keresztül –, vagyis hogy a tej szállító csakis lehallgató lehet. Gyanúmat megosztottam a többiekkel, kétellyel fogadták. Még nem járt a busz, gyalog indultunk a Moszkva tér felé. Egy fekete, elsötétített kocsi lépésben haladt mellettünk. Megálltunk, a kocsi is megállt. Megvártuk az első buszt, és valahány megállóban megállt, a fekete kocsi is megállt a busz mögött, és nem előzte meg.

Könczöllel a Moszkva téri végállomáson ácsorogtunk egy ideig, meghánytuk-vetettük a dolgot, aztán a következő busszal visszamentünk a házba, a lányok még mosogattak; elmondtuk, hogy az egész estét

lehallgatták; hitték is, nem is; a *Harakiradó* egyetlen példányát elégettük a konyhában, hogy ne maradjon bizonyíték.

Nem jutott eszünkbe, hogy a felolvasásunkat úgyis felvették.

Őrült mennyiségű adatot tároltak, hogy legyen elég anyag, ha megrendezik a következő pert. Szorgos munkálkodásuk pontosan annyira volt észszerű, mint az, hogy elégettük a paródiát: réges-rég a koholmányok gyártása volt divatban, ahhoz pedig a tények fölöslegesek. Amiből az a tanulság, hogy mind a hatalom, mind a nép elavult kategóriákban gondolkozik, és nem képes lépést tartani a korral.

Az elhülyülés, amin a merőben politikai keretekben való gondolkodást értem, a hetvenes évek vége felé kezdte elönteni az agyakat, és a rendszerváltással lett kizárólagossá. Akkor tudták a magyarok a legtöbbet, amikor 56 után a lehető leghamisabb irodalmat, színházat és filmet tálalták fel nekik nagy csinnadrattával.

E hazug műveknek óriási sikerük volt, ami a kor egzisztenciális létérzékelésén mit sem változtatott. A legderűsebb magyar vígjátéknak, a *Liliomfi*nak 1849 decemberében, Arad után két hónappal volt a bemutatója; 56 után az első nagy sikert az *Irány Caracas* című bohózat aratta 57 elején; a közönség felejteni akart, mert volt mit felejtenie.

ősz, 1964

Amit én földobtam madárnak
mind visszahullt rám – kőnek.
Máig sem tudom: nyíltabb égbolt
vagy szív kell hozzá könnyebb.

Máig sem tudom: szemem ágát
mért fosztotta ki végképp
minden elfútt-levélnyi távlat,
hulló-gyümölcsnyi mélység.

[...]

Varjak közé csap le a szél:
riadtan égre szállnak
örvénylő pernye-rongyai
a széttaposott nyárnak.

Még eszelős fák állanak:
gyökér, ág s minden ízük
még markolja a kék magast,
s a mélyt is: szinte izzik!

De már halak surrannak el
alant, a televényben,
fölöttük fű taréja fut,
majd megmered fehéren.

S kipattogja kő-szemeit
a fürkész napraforgó.
Visszhangzó üveg-ketyegéssel
telik a sziklahordó.

A terméketlen kín egét
sasok ekéi szántják!...
...Ki akaszt végre már belé
egy értelmes barázdát?!

AZ ELSÜLLYEDT CSATATÉR

sosem halunk meg ezen a csatatéren
mert nem csatatér ez s mi nem harcolunk,
csak kínjában megrepedt föld ez itt dehogyis lövészárkok
mesebeszéd hogy ágyú tátog csak kitárt szánkat
szövi be a pók

sosem halunk meg ezen a csatatéren

a kelő Hold süt rá hogy négy sarka fölfelé kunkorodik
csak legelő ménes ez itt ki eszelné ki hogy ezek mind
a mi paripáink
patáikkal vérbe torpanva a hirtelen csönd szobraiként

sosem halunk meg ezen a csatatéren
mi még sohasem jártunk erre s ha jól emlékszünk
nincsen is
csak lábnyomainkat keressük
lépésenként egy levelet csak
melyet tékozlón itt hullattunk s nélküle most már
nem lehetünk

sosem halunk meg ezen a csatatéren
itt csak a vadkrumpli bokra kőtől élemedett kék tojásain
a sík közepét mint a szökőkút fürtökben törik át
a hangyák
lassan üres lesz belül a föld mint a termesz-rágta
krumpligumó

sosem halunk meg ezen a csatatéren
egy fia ellenség sincs erre az is a hegyek mögé búvik
egyik katonánk a folyóba pisál másik állszíját igazgatja
tábornokaink vigyázzban állnak piros csík issza
fel tenyerüket

az elsüllyedt csatatér ez összes kellékével és figuráival
a kiszántatlan álmok a jövendő légszomjában élők helye
az elevenek köztemetője a holtak nyüzsgő tartománya
s ama álbölcsek hona akik kavicsot ültetnek szívünk alá

sosem halunk meg ezen a csatatéren
dehát mért csatatér ez ha nem csatatér
ha csak a tenger kaszálja a lábon álló eget
ha csak a kalászok nőnek fejjel lefelé

Rózsa Endrétől idéztem. Egy évig Eötvös-kollégista volt ő is.

69 tavaszán, az új kari KISZ-bizottság létrejöttekor úgy gondoltuk, hogy talán most sikerül kihoznunk a *Tiszta Szívvel* következő számát. Azt javasoltam az Alkotókörben, hogy a műveket ugyanúgy a Kari Olvasóba adják le a könyvtárosoknak a szerzők, mint a felolvasóestek anyagát, és aki szavazni akar arról, mi kerüljön be az antológiába, ekkor és ekkor az Alkotókörben jelenjen meg. Javaslatomat megszavazták. Sokan adtak le anyagot, még többen olvasták el, és az Eötvös Klub alagsora megtelt alkotókkal és olvasókkal. Sorra vettük a műveket, kézfeltartással szavaztunk, könnyű volt megszámolni. A közönség, mint vártam, kevésbé volt szűkkeblű, mint akármely szerkesztő. Ennél demokratikusabb szerkesztés sose volt még Magyarországon. A beszavazott kéziratokat annak rendje és módja szerint beadtuk a cenzúrára, ami a Rektori Hivatalt és a KISZ-bizottságot jelentette. A KISZ hónapokig hiába keresett véleményező tanárt, sorban elhárította Tolnai, Koczkás Sándor, Mezei József, Király, Pándi, Szabolcsi, a Rektori Hivatal pedig szóba sem állt velünk.

Tolnai Gábornak volt oka elhárítani a felkérést, a betiltott 1966-os szám az ő védnöksége alatt jelent meg, nem bizonyult elég ébernek. Abban a számban Haraszti Miklós és Kis(s) János vitázott Sánta Ferenc regényeiről, és horribile dictu még 56-ot is emlegették, minthogy Sánta írt róla. Nem volt az írásaikban betiltani való, de ha semmit sem tiltanak be, a cenzorok rosszul alszanak.

Ősszel végre Nagy Péter vállalta a lektorálást. A tragikumról szóló rövid tanulmányomat ekként minősítette: „nagy mellényű üres fecsegés.” (E szavakat két év múlva beemeltem *Kedves Petrovics elvtárs!* című, hexameterben írt paródiámba.) Amúgy az egész anyagot siralmasnak találta és visszadobta. Aczél György azon dühöngött a bölcsészkari tanácsteremben tartott novemberi gyűlésen, amikor az egész mozgolódás nyakára léptek, hogy a *Tiszta Szívvel*-számot – amely meg se jelent – kollektive szerkesztettük, nem voltak felelős szerkesztők és felelős főszerkesztő, és ezzel nyíltan kétségbe vontuk a Párt irányító szerepét. A hőbörgésünket, jelentette ki Aczél, a Szabad Európából és a kávéházakból irányították. A kollektív szerkesztés ötletadójaként voltam jelen, illett megszólalnom. Minket nem manipulált senki, mondtam, de ha ilyen hangon

beszélnek velünk, akkor elérhetik, hogy Nyugatról manipuláljanak. Szavaim nem maradtak hatástalanok: pár nap múlva a Belvárosi kávéházat és a New Yorkot tatarozás címén évekre bezárták. A továbbiakban elkerültem, hogy Aczél Györggyel egy légtérben tartózkodjam.

Az Alkotókor tagsága ezután háromtagú szerkesztőbizottságot választott, amit a részben új KISZ-bizottság hagyott jóvá. A kéziratokat már nem lehetett a Kari Olvasóban leadni, a KISZ-bizottságon gyűjtötték, a közönség nem láthatta. Volt előnye a huzavonának, az új anyagok közé került Petri György verse, a szerzőt nem ismertük, a kéziratot Tábor Ádám hozta. A Kilenceket, akiknek az antológiája 69 végén jelent meg, eleve nem közölhettük, már nem voltak egyetemisták.

A Nagy Péter által kifogásolt tanulmányomat *(A drámai végzetről)* visszatettem az anyagba; abban bíztam, hogy lusta lesz még egyszer elolvasni. Így is történt, áthárította Wéber Antalra, aki váratlanul minden írást jóváhagyott, annak ellenére, hogy valóban nem volt mit kicenzúrázni belőle. A neve lektorként a kolofonra is rákerült. Kifogásolt tanulmányom lényege: nem az a tragikus, ha egy hősnek valamit nem sikerül elérnie, hanem az, ha azt kell elkövetnie, amit el akart kerülni. 78-tól Nagy Péter Világirodalmi Tanszékén tanítottam 91-ig, tételem igazát a nagy tragédiákon bizonyítottam, senki sem nehezményezte.

Minimum három szerkesztőt akartak látni odafönt. Mózsi Ferenc az álnevét adta mint szerkesztő, plusz egy novellát; Papp József az igazi nevét adta, aminek fejében egy versét is le kellett hozni; ő később Sárándi álnéven publikált. Néhány KISZ-cenzor írása is belekerült a lapba, Magyarországon éltünk. Főszerkesztőt nem jelöltünk meg, bár az én nevem szerepelt legfelül. A kiadvány nem viselhetett sorszámot, észre ne vegyék a sasszemű olvasók, hogy két szám között négy év telt el. Szerkesztőtársaim az ízlésüknek megfelelő jelölteket erőltették, a közönségszavazat kontrolljától immár szabadon. Körmömszakadtáig ragaszkodtam Petri *Zátony* című versén kívül Szilágyi Ákos és Tábor Ádám verseihez, Tábor Ádám Tandori-tanulmányához, Bereményi *Történelem* című novellájához és Csaplártól a *Hídépítők*höz.

Petri sorait sokszor idézték később:

...Idő, a te időd.
A pusztulásé. – A bűnbánaté.

Idő. A te időd: megtalálni
az ajtót, amely innen kifelé.

2.

Ez nem ideje semminek...

3.

...Már két tavasz csúfolta meg halálod,
már két tavasz. Megállok a
feslett virulásban –
mint szines, buja rongy:
hasadozik, burjánzik.
Az ember csak szipog, fújtat, beszél
– Eszébe jut-e, ami hiányzik?

Gyűrött újságlapot zörget a szél.

Pulóvert kötnek, látod? Félnek:
a villamos előtt megállnak.
Megszámolják a visszajárót,
új patront tesznek a szifonba,
örülnek, mikor igazuk van.
Bizonytalankodnak soká,
mikor szombatig kölcsönkérnek.
Mit gondolok én, hogy még élek?

A *Tiszta Szívvel* második száma Utassy verseivel 700 példányban jelent meg, az összevont harmadik-negyedik 1500 példányban, azt már érdemes volt betiltani. Az utolsó, 1970 elején megjelent ötödik sorszáma és példányszáma titok maradt. Négy évig hadakoztunk érte. Jó mulatság, férfimunka volt.

Erre az előadásra készülve egyetlen zugot találtam az országban, ahol megvan a *Tiszta Szívvel* első, második és összevont harmadik-negyedik száma, az általunk összehozott ötödik szám ott sincs meg. A zug neve Országos Széchenyi Könyvtár, hamarosan felszámolják.

(2019)

Az előadás az ELTE Sikerek sorozatának keretében hangzott el 2019. október 9-én az ELTE Alumni Központjában.

Nyolcvankilenc

Az 1989-et megelőző két évszázadot az emberiség nem vette komolyan.

A XVIII. és a XIX. század fordulójának éjszakáján azt mondja a Sátán: „A most következő évszázadnak örülni fognak a sátánok.” Amikor az emigráns lengyel szerző, Juliusz Słowacki Párizsban, 1833-ban a *Kordián* című drámáját írta, amelyben a fenti Sátán szerepel, Európa már túl volt a napóleoni háborúkon és a második francia forradalmon, dúlt a szentszövetségi béke, Lengyelország pedig már négy évtizede nem volt rajta a térképen. Angliában vadkapitalizmus uralgott, és hódított a gőzgép, az írek még nem tudták, hogy néhány év múlva egymillióan halnak éhen közülük a burgonyavész miatt. Kilenc év múlva a legjobb lengyel írók, köztük Słowacki, hitelt adtak egy obskúrus ál-jézusnak, ugyanakkor megalapították az új világvallásokat (bahai, mormon, kommunizmus), húsz év múlva pedig kitört az I. világháború előjátéka, a krími háború.

Visszanézve Szolzsenyicin úgy vélte, hogy a XX. század minden rettenetét a XIX. század emberbaráti elméletei alapozták meg, és orvosságul a felvilágosodás előtti világrendet ajánlotta. A XXI. században a hasonló vélekedés nem kivételes.

A sátánok az elmúlt két évszázadban valóban joggal örvendhettek, de Szolzsenyicinnel ellentétben aligha vélték úgy, hogy mindaz, ami megtörtént, visszafordítható. (Az angyalok véleményéről érdemlegeset legutóbb Madách Imre mondott.)

Józan ember 1989-ben sem gondolhatta, hogy a XX. század rémséges új vallásai, a náci, a fasiszta és a bolsevik ideológia a múltból, a jelenből és a jövőből kitörölhetők, mégis ez volt az általános vélekedés. Józan ember persze már 1945-ben sem lehetett optimista, de hát az emberiség hinni akar, hogy élni tudjon, tehát hinni szokott. Minden rosszat a „kapitalizmus” vagy a „szocializmus” kisiklásának, időleges elfajulásnak tekintettek, és a II. világháború után Európa többé-kevésbé elszigetelt részein kialakult jóléti (szocialisztikus) piacgazdaságot az ilyen-olyan diktatúrákból ocsúdó társadalmak számára elérendő és elérhető célnak állították.

Az európai kultúra két időérzékelést dolgozott ki, mind a kettő optimisztikus. Az egyik a misztikus swedenborgi, a négyszakaszos, önmagába visszatérő történelemfelfogás, amit az örök visszatérés

elméletében Nietzsche is vallott, a másik a hegeli-marxi, ógörög premisszákból levezethető fejlődéseszme, a tézis-antitézis-szintézis optimizmusa. Swedenborg eszméje szerint a végpontot, a teljes összeomlást az abszolút újrakezdés követi, és minden megy szépen körbe a maga útján. A négy szakaszban való gondolkodás a szimfóniáké, a hármas szakaszolás a szonátáké; az európai időszemléletben mást nemigen lehet elképzelni. (Az ázsiai nem múló időnek mifelénk nincs hatása.) A hegeli idealista fejlődéseszme, a Szellem elidegenedése és önmagába fejlődése éppen úgy a Nagy Francia Forradalom következménye, mint a kommunista megváltáselmélet, amelyben az utópia hordozója Jézus helyett a munkásosztály. Akár a négyes, akár a hármas tagolást vesszük, 1989 európai változásai fejlődésként, továbblépésként voltak felfoghatók.

Anatéma sújtotta azt, aki szkeptikusan viszonyult e változásokhoz, sőt azt is, aki úgy érzékelte, hogy nem a kelet-európai társadalom legjobbjai (a hős forradalmárok) vívták ki a fejlődés végre-valahára feltáruló esélyét (a leszakadtak csatlakozását a legfejlettebbekhez), hanem csak úgy kivívódott az egyik nagyhatalom, a Szovjetunió meggyengülése folytán. (Ez az érzékelés pedig jogosult, a lengyel ellenállók kivételével, akik sokan is voltak, és igen sokat is tettek a jogállam és a demokrácia érdekében.) A cselekvést szorgalmazó, az egyéni tettet erkölcsileg kötelezőnek állító, és nyilvánvalóan valamely utópiához kötő társadalmárok a higgadt történelmi elemzést megvetéssel sújtották és sújtják, a józanságot züllöttnek, reakciósnak, visszahúzónak, defetistának minősítik, így kezelik Szűcs Jenő elméletét is Európa három régiójáról, és túlságosan determinisztikusnak érzik Bibó zsákutcás elméletét. Az utópia hit kérdése, mindegy, szocialisztikus vagy liberális-e, mindegy, hogy internacionalista vagy nacionalista-e. Az adottságokkal persze számolni szoktak, a fennálló állapot kritikája általában érvényes, mint Marxé is az volt, de mindig követi az irracionális mozzanat, a hit, ami nélkül antropológiailag nincsen meg az ember, nyilvánvalóan az élet érdekében.

A II. világháború végén Kelet-Európával lényegében nem pacifikálható területeket adtak a nyugati hatalmak a szovjeteknek, mint ezt Churchill még akkor ki is mondta. Sztálin túlterjeszkedett a hagyományos orosz „élettéren", és még Németországból is kapott egy darabot, amely csak időlegesen volt tartható. Bele volt kódolva a rendszerbe, hogy Kelet-Európa állandóan lázongani fog, katonailag és gazdaságilag jelentős problémákat okoz az impériumnak, és politikailag aláássa. Jalta után 44 évvel Nyugat-

Európa vér nélkül megkapta a kelet-európai térséget. A NATO a pufferországokat vette át, amelyek egyazon szövetségi rendszerbe tartozván továbbra sem háborúzhattak egymással, amire pedig hajlamosak lennének; a lépés racionális; ugyanakkor azt is előre lehetett látni, hogy a Szovjetunió, majd a felbomlása után Oroszország ezt a térséget nem akarja véglegesen és teljesen elveszíteni.

A jól menő nyugat-európai országok érthetően meg akarták őrizni az előnyüket a „friss demokráciákkal” szemben, amit könnyedén megtehettek, nekik volt tőkéjük, az újdondászoknak nem. A „kommunizmus alól felszabadult” országok megfelelő pozícióban lévő vagy épp oda került illetékesei szépen eladták, amit eladhattak, és kisajátították, amit az új, sebtében hozott törvények lehetővé tettek; a volt szocialista országok külső gyarmatosításból nem szerezhettek semmit, hát nekifogtak az ilyenkor esedékes belső gyarmatosításnak, ami máig tart. Ezekben a kisebb államokban 1945 után ahhoz szoktak hozzá, hogy a náluk társadalmilag elmaradottabb szovjetek, a birodalom vezetői ezt-azt kénytelenek megengedni, különben lázonganak a nyugati alattvalók, mint 56-ban Berlinben, Poznanban és Budapesten, majd 1968-ban Prágában; váratlanul érte őket mind a saját feltörekvő polgárságuk mohósága, mind a fejlettebb, tőkeerős nyugatiak önfeledt agresszivitása; ettől a nyugatellenes és kapitalizmusellenes érzelmek e pufferzónában megerősödtek.

A teljes gazdasági lerohanás csak a kelet-európai országok összefogásával lett volna elkerülhető, aminek nem volt esélye. (Azóta nincs erre esély, hogy Kossuth, immár az emigrációban, meghirdette a Duna menti népek föderációját. Egyszer merült fel e gondolat azóta, a II. világháború után Dimitrov képviselte – és Rajk támogatta –, amiből aztán tragikus események következtek.) A 89 utáni globalizáció az erősek további erősödését hozta, és az egész földrészt bérmunkás beszállítóvá tette. A piac előnye – az elvileg tiszta versengés szelleme és természetszerűleg kevésbé tiszta gyakorlata – Kelet-Európától idegen maradt, és a bolsevik-feudalisztikus képzetek gyors visszatérését hozta. Az agyelszívásnak és a képzett munkaerő kicsábításának két évszázados hagyománya megújult, és ezeket az országokat az értelmiségének mozgékonyabb részétől megszabadítja, ami nincs feltétlenül az uralmon lévők ellenére. (A XIX. századi cseh, szlovák, horvát és magyar drámairodalom tanúsítja, hogy a jelenség elkerülhetetlen, valahányszor a határok átjárhatóak.)

A bérmunkáslét és a vadkapitalizmus visszavezet a feudalizmushoz, minthogy pedig ezekben az országokban a kapitalizmus soha nem tudta teljesen legyőzni a feudalizmust, állandósult az elmúlt két évszázad forradalmi-ellenforradalmi állapota és lelkülete. Az eddigi legmagasabb fokú társadalmi szerveződés, a nemzetállam meggyöngült, újra meg újra kisajátítják a belülről kíméletlenül feltörekvő csoportok, amelyek felosztják maguk között a hatalmat. Ez okozta a Szovjetunió szétesését is, és az utódállamok nagy részében is ez folyt és folyik. A Mag-Európában a XIX. és XX. században kiharcolt és megkövetelt jogállami demokrácia Köztes-Európában és Kelet-Európában egyáltalán nem követelmény, minthogy nem áll a térséget uraló mag-Európa gazdasági érdekében. A politikai és katonai pufferövezet gazdaságilag akkor is el van nyomva, ha történetesen Nyugat-Európa felzárkózási segélyeket folyósít, ami a segélyezés általános szabályainak megfelelően a korrupciót pontosan kiszámíthatóan növeli, demoralizál, és a nemzetállami funkciókat gyengíti. A fejlett nyugat-európai államok a kemény rendfenntartást és az így szavatolt olcsó munkaerőt támogatják a végeken, a multik gazdasági uralma elleni lázongás szórványos. Korábban a mindenkori szovjet vezetés a terrort követően mindenütt kénytelen volt több szabadságot engedélyezni a nyugati határain, mint magában a Szovjetunióban; Kelet-Európa a Nyugatba mélyebben van integrálva, ezért a keleti belső feszültségek növekedése belejátszik az összeurópai konfliktusok éleződésébe, és meghaladottnak vélt eszmei áramlatok feltámadásával jár. A szocializmusban a nemzeti kultúra az ellenállás eszköze lehetett (a politikai ellenállás nem volt lehetséges). A kapitalizmusban van politika, vagy olyasmi, amit annak lehet nevezni, a nemzeti kultúra viszont ki van téve a megsemmisülésnek (a nemzeti önmegsemmisítésnek). Könnyen kimutatható, hogy a bolsevik eszme szükségszerűen termelte ki a maga zsarnoksága ellen a szellemi áramlatokat, a kapitalizmus viszont e kelet-európai változatában tömény szellemtelenséget hozott létre, és újratermelte mindazt a förtelmet, ami egyszer már le volt győzve.

Aki a bajjal harcba akar szállni, annak illene szembenéznie azzal, hogy a XX. század botrányai nem kisiklások voltak, hanem a modern világ velejárói, és azzal is szembe kell néznie, hogy a premodern világba nincsen visszaút. Úgy tűnik a mostani helyzetben, hogy a fasizmus, a nácizmus és a bolsevizmus a modern társadalmi és ipari fejlődés által létrehozott kispolgári (lumpen) réteg gyámoltalanságával vele jár. (Ezt a problémát már

Gorkij, Krleza és József Attila is felvetette 80-100 évvel ezelőtt.) A fasizmusra és a nácizmusra (hozzátehetem: a bolsevizmusra is) hajlamos, joggal riadt kispolgárságot ma prekariátusnak hívják, és a fejlettebb társadalmakban a társadalom zömét teszi ki. A szociális piacgazdaság virágzása egyes nyugat-európai országokban 1960 és 1990 között inkább tekinthető kivételesnek.

A fejlődés a visszafejlődés lehetőségét is tartalmazza, és nem érvényes az a marxista aforizma, mely szerint ugyanaz a társadalmi jelenség először tragikus, másodszor pedig komikus. A tapasztalat azt mutatja, hogy másodszor is tragikus. „Az emberiség nevetve búcsúzik a múltjától", így a másik marxista aforizma – az emberiség azonban nem búcsúzik semmitől, és nem nevet.

Azzal kellene szembenézni, hogy a holokauszt, amit sokan máig metafizikai síkra helyeznek, vagyis kivesznek a történelemből, nem kivételes, hanem az első szisztematikus modern népirtás, amit újabbak követtek és nyilvánvalóan fognak követni. (Napjainkban Szíria és Jemen, az időben visszafelé haladva pedig Jugoszlávia, a hutuk és a tuszik, egy sor afrikai ország, Irak, Afganisztán, Pakisztán, Kambodzsa, Vietnám, Kína, a Szovjetunió...)

A többé-kevésbé demokratikusan választott vezetőket világszerte évtizedekkel, olykor évszázadokkal korábbi állapotnak megfelelő tudás és szemlélet jellemzi, és ugyanúgy fogalmuk sincs a döntéseik következményeiről, mint az I. világháború kitörésekor. Ahol a képviseleti többség döntését még komolyan veszik, ahol a parlamentarizmusnak sok évszázados hagyománya van, mint Angliában, a többség ott is gyermetegen, elfogultságok és sértettségek nyomán indulatosan szavaz, és döntésképtelennek bizonyul.

A II. világháború tapasztalata mára elhalványult, és ahol nem volt időközben új háború és új népirtás, a vezetők nyugodtan és élvezettel élhetnek a háborúkhoz és népirtásokhoz vezető demagógiával. A reakciók atavisztikusak, és az 1968-as diffúz lázongásokat követő konzervatív áramlat világszerte növekvő gazdasági és hadiipari potenciálhoz, egyúttal pedig elbutuláshoz és a középkori hiedelmeket felülmúló tömeges babonasághoz vezetett. A tudomány és a technika exponenciális fejlődéséhez hasonlóan nőnek az évszázadok, évezredek óta megoldatlan – és megoldhatatlan – konfliktusok, amelyek egymásra épülnek, és amelyekről egyre vehemensebben terelik el a figyelmet a népbutító, uszító

kampányok világszerte. Lumpenesedés egyfelől, ésszel követhetetlen hadiipari fejlesztések másfelől.

A magányos tömeg magányosabb, az egyén még elszigeteltebb lett; mindaz, amit a XIX. és XX. századi válságokkal kapcsolatban a korabeli filozófusok éles szemmel észrevették, mindaz, amit kritizáltak, egyre időszerűbb. Az elszabadult gazdasági és technikai folyamatok közepette az irányítási módszerek egyre archaikusabbak. A legfejlettebb országokban is éppen olyan kőkorszaki lelkiség járul a páratlanul magas technikai színvonalhoz, mint az elmaradottakban. Az általános tankötelezettség bevezetése után 150 évvel Magyarországon a lakosság tíz százaléka tudja úgy, hogy a Föld lapos. A „flat earth – biblical earthers" mozgalom Amerikában az internet révén tömegeket befolyásol. Az utolsó pozitív humánus szellemi kísérlet, a freudizmus és a marxizmus egyesítése a hatvanas évekre megbukott. Az individuum tisztelete és a sokaság statisztikai szociológiája szemléletileg nem kibékíthető egymással, egyszerre nem vehetők figyelembe, akárcsak a részecskék korpuszkuláris és hullámtermészete. Az egyénen, bárhová születik is, óriási a nyomás, és egész életében végtelen manipulációnak van kitéve; valós információra némely létfontosságú, nemzetközi érvényű tudományágban lehet csak szert tenni. Az egymásra halmozódó megoldatlan és megoldhatatlan konfliktusokat a politikusok egyre eszméletlenebb hazugságokkal orvosolják és terelik vakvágányra; látható, hogy ez nem megy a végtelenségig.

89 fordulata Kelet-Európában a hosszú szovjet uralom után politikai és ideológiai széttagoltsághoz vezetett, és szellemileg nem hozott semmi újat. Nem történt meg a szembenézés azzal, hogy az ember sok százezer év alatt nem arra a világra szocializálódott, amelyben a XIX. század eleje óta él. A legnagyobb elmék felfedezéseit és találmányait a legvacakabb emberek fordítják a társadalmaik ellen. Az a fajta kiválasztódás, amely sok százezer év alatt a nagycsaládok, a törzsek és a laza kapcsolatban élő népek életben tartását szolgálta, és az a fajta vallásosság, amely az egyéneket egykor összekapcsolta és nehéz helyzetben élni segítette, az ember által teremtett egyre szélsőségesebb körülmények között elégtelen. A modernitás maradékának megmentéséért folyik az utóvédharc ott, ahol maradt még a lelkekben némi bágyadt idealizmus.

89 alig észrevehető hullámtaraj az értelmet fenyegető, sötét óceánban, közvetlenül a parton az egzisztencializmus, az utolsó komolyan vehető

filozófiai áramlat málló törmeléke rozsdáik

Az I. világháborút követően az összes kelet-európai nép államiságra tett szert. Vagy visszanyerte, mint a lengyelek, akik 130 évig nem voltak rajta a térképen, vagy történelme során először alakult nemzetállammá (a csehek és a szlovákok együtt, a délszláv népek együtt, a Regátból terjeszkedő románok külön). Amely népeket a szovjet-lengyel háború és a szovjet polgárháború nem nyelte magába, valamennyien örömmel vették a nemzetállamuk megalakulását, noha a lényeges problémákat ez az aktus sehol sem oldotta meg, és két évtizednél nemigen tartott tovább. Ebben az örömben egyedül a magyarok nem osztoztak, a legújabb kori magyar nemzetállam megalakulását (a 377 éves államiság-szünetet követően) a magyarok veszteségként élték meg.

1918 óta a magyarok a saját államiságukat lebecsülik, szinte megvetik, és a nemzetállami létnek a térségben egyedüliként nem tudnak örülni. (Azóta a csehek és a szlovákok szétváltak, aminek voltaképpen megint örülnek, és a jugoszláv polgárháborúnak is tudnak örülni a szlovének, a horvátok, sőt a macedónok is; a szerbek Trianonja máig folyik; ez a háború mellesleg nincsen véglegesen lezárva, hátravan még Nagy-Albánia nemzetállammá alakulása, és Bosznia további szétszedése.)

A nemzetállami lét, mint az európai történelem utolsó két évszázada mutatja, kikerülhetetlen társadalmi – és vallási – igénynek látszik, és világszerte tovább tart. A jelenséget nem érdemes minősíteni sem pozitíve, sem negative, és etatistának sem kell lenni ahhoz, hogy belássuk: a nemzetállamnak feltétlenül szükséges funkciói vannak a mai világban, és ha e funkciók sérülnek, vagy nem láttatnak el teljesen, a mindennapi élet kibírhatatlanná válik. Az összes közép- és kelet-európai államban hiányos a nemzetállami intézményrendszer ebből vagy abból a szempontból, de a leggyöngébbnek a magyar nemzetállam bizonyul – mert a magyar állampolgárok a XX. század során végig szinte egyöntetűen hagyták gyöngülni, és engedték, hogy ilyen-olyan csoportok könnyedén kisajátítsák. A magyarok azóta viseltetnek nemtörődömséggel a saját modern nemzetállamuk iránt, amióta létezik. Ez az, ami páratlan, és a jövőre nézve rémisztő.

Minden egyéb nálunk is olyan, mint a térségben általában. „Bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép”, „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”.

(2019)

Első megjelenés: +-30. *Esszék a közelmúltból és a közeljövőből*, szerk. Földes György, Budapest, Napvilág, 2019.

A rettegő közép

„A politika az egzigenciák tudománya” – mondta Kossuth Lajos, az 1848-49-es magyar szabadságharc vezetője, akinek kiváló szónoki képességét a magyarok is, majd a szabadságharc leverése után az amerikaiak is tapasztalhatták. Egzigencián nem a szemmel láthatóan létező dolgokat értette, nem az anyagi feltételeket, például a pénzt, amit forradalomban tetszőleges mennyiségben nyomtatni is lehet, hanem azt, amire a politikus hatni akar: az emberi lelket. A hit adta a Kossuth-bankó erejét. Hatásos politikus volt Kossuth Lajos, okos és erőszakos; más kérdés, hogy máig tartó hírnevén túl mit tudott elérni.

A politikusok mindig a lelkeket akarták megfogni, akár a vallásos hit, akár a vallástalan öntudat segítségével. Az ókorban a sokistenhitnek kellett megfelelni, a középkorban az egyház nélkül nem tudott mozdulni a politikus, Napóleon óta a nemzeti tudat, e modern kori vallás nélkül nem lehet meg. A XX. század két legnagyobb hatású tömegideológiája, a fasizmus és a bolsevizmus a középréteg, a kispolgárság számára kínált hitet; mind a két ideológia válsághelyzet szülötte, egymás riválisai, és már a XX. század húszas-harmincas éveiben képesek voltak átjátszani egymásba. Fontos, hogy a célrétegük azonos, különben nemigen lehet megérteni, hogy 1939-ben Magyarországon azok a budapesti munkások – a Váci út és Csepel tömegei – szavaztak a magyar nácikra, a nyilasokra a legnagyobb arányban, akik egyébként a titkos kommunista pártnak és a legális szociáldemokrata pártnak voltak a dédelgetett kedvencei. (Németországban is hasonló történt, csak nagyobb méretekben.) Mind a mérsékelt bal, mind a szélsőbal, mind a szélsőjobb munka nélküli koncot ígért a munkásoknak, vagyis társadalmi igazságosságot; a szélsőbal és a szélsőjobb a tőkések vagyonának felosztását ígérte; a kommunisták a tőkések osztályáról beszéltek, a szélsőjobb a zsidó vagyonról; húsz-harminc százalékban e két kifosztandó réteg fedte egymást, és a könnyebben megszemélyesíthető zsidók népszerűbb áldozatnak bizonyultak, mint a nehezebben elképzelhető, elvont tőkés.

József Attila, a század egyik legnagyobb költője a harmincas évek közepén az elsők között tette fel a valódi kérdést: miért népszerűbb a munkásság körében a náci és a fasiszta eszme, mint a marxizmus? Még

próbált hinni abban, hogy a „dolgozó nép okos gyülekezetében” kellene megvitatni „száz bajunk”, de ez már inkább önáltatás lehetett.

Az önkormányzatiság követelménye Magyarországon 1956-ban merült fel utoljára komolyan, a rendszerváltás (1990) után kiderült, hogy a jugoszláv típusú látszat-önkormányzatiságnál huzamosan sem hatalmilag, sem pénzügyileg nem lehet tovább jutni, és hogy a „dolgozó nép gyülekezete” nem okosabb, mint bármely más emberi gyülekezet, és bármikor fasizálható. József Attila adott nevet Magyarországon elsőként a „fasiszta kommunizmusnak”. Elődei olyan nagyságok voltak, mint Gorkij a húszas évek közepén, és Miroslav Krleža a harmincas évek elején. Tisztánlátásukkal évtizedekre magukra maradtak.

Kelet-Európában, Európában és az atlanti világban a politikai pártok ugyanazt a középréteget célozzák meg eszméikkel, és olyan politikai párt, amely más osztályt vagy réteget képvisel, huzamosan nem tud fennmaradni. Az etnikai pártok, amelyekben elvileg több társadalmi réteg van jelen, maximum a mérleg nyelvét játszhatják a többségi társadalom pártjai közötti huzakodásban. A nemzeti kisebbségeket könnyű lekenyerezni egymással rivalizáló csoportokra, etnikai párt ezért aránylag ritkán alakul, az uralkodó többségi párt szokta támogatni a létrejöttét, és elkerülhetetlenül súlyos belső torzsalkodásoknak van kitéve.

Amerikában a társadalomnak széles szelete, egyesek szerint 80-90 százaléka tartozik jelenleg az úgynevezett middle classba, Európában kevesebb, Kelet-Európában még kevesebb. Középosztály relatíve mindenütt van, meghatározása attól függ, milyen jövedelmet és milyen anyagi és szellemi javak birtoklását adjuk meg a definícióhoz. Szegény országban a relatív közép is szegény, de van nála is szegényebb réteg vagy osztály, amelynek a szavazataira nem számítanak, tehát minden kedvezménytől megfosztják.

A francia forradalom, más szóval a feudalizmus megdöntése óta általánosan elfogadott elv, hogy amikor éppen nincs diktatúra, akkor demokrácia, illetve a feudális vonásokkal még átszőtt társadalomban legalább látszatdemokrácia legyen, így-úgy manipulált rendszeres választásokkal. A látszatdemokráciát a társadalmi közép tartja fenn, képviseletük más osztályoknak és rétegeknek nincs. Hiába neveznek egy pártot parasztpártnak, ha nincsenek parasztok; hiába hívják a pártot munkáspártnak, ha nincsenek XIX-XX. századi értelemben vett munkások, vagy kevesen és elszigetelten. Hivatalnokok léteznek, bérértelmiségiek,

szolgáltatásokban dolgozó kiszolgáltatottak, betanított gépkezelők, bedolgozók, segédmunkások. A XIX-XX. századi paraszti vagy munkásöntudat rekonstrukciója vagy kiépítése az atomizált társadalom körülményei között láthatólag nem lehetséges.

Az 1989-es változások a kelet-európai társadalmakban jelentős és gyors válságot okoztak, a társadalom harmada mélyszegénységbe, tartós munkanélküliségbe süllyedt, és a még éppen megkapaszkodó alsó középosztály a folyamatos egzisztenciális fenyegetettség állapotába jutott. Az alsó középosztály bizonytalansága lassan az egész középosztályra kiterjedt, a legfelső tíz százalékot kivéve. A politikai pártok a leszakadó rétegekkel ezekben az országokban nem törődtek. A szegény országokban a leszakadókon érdemben valóban nehéz lenne segíteni, a társadalom tehetősebb rétegeinek igazságosabb adóztatásával csak szavazatvesztést lehet elérni, amit az uralkodó politikai pártok nem engednek meg maguknak. Kelet-Európában az összes párt polgári párt, és ugyanazt a középosztályt képviseli, ugyanazokért a szavazókért küzd ugyanazokkal a bolsevik szervezeti jellemzőkkel és ugyanazokkal a bolsevik hatalmi módszerekkel, amelyeket e pártok alapítói és működtetői az előző rendszerben az anyatejjel szívtak magukba. Abban is egyetértenek, hogy a politika huzamos ideig lenyomhatja a gazdasági érdekeket, a Szovjetunió hét évtizedes története a nagy bizonyíték. E bolsevik felépítésű polgári pártok kizárólag az ideológiában tudnak egymástól különbözni, mondvacsinált közösség nevében uszítanak mondvacsinált közösség ellen, és polgárháborús pszichózist alakítanak ki. A kelet-európai társadalmakban a kilencvenes évek kezdeti zűrzavarai után mindenütt két polgári párt harcolt egymással a hatalomért, egy „nyugatos” és egy „keleties”, egy „urbánus” és egy „népi”, egy kapitalista és egy feudalista nézeteket hangoztató (ami önmagában nem feltétlenül szabja meg, hogy Nyugat-Európa vagy Oroszország felé húznak-e külpolitikailag).

Ahol a piaci verseny tőkehiányban és a külföldi tőke benyomulása miatt korlátozva van, ott az államot valamelyik polgári párt előbb-utóbb megkaparintja, és felülről hozza vissza a feudalizmust. A kis piaccal rendelkező Magyarországon hamarabb zajlott le ez a folyamat, mint a négyszer nagyobb lakosságú Lengyelországban.

Két igazán modern ideológia létezett a XX. században, az egyik nacionalista, a másik internacionalista. Az internacionalista a Szovjetunió széthullásával megszűnt, az iszlám internacionalizmus egyelőre nem tudott

a helyébe hatolni, Kelet-Európa politikusai számára maradt a nacionalizmus. A szociáldemokrácia a technológiai váltás és a munkásság leépülése miatt nem tudott feltámadni, a kereszténydemokrácia pedig az évszázadok óta tartó, esedékes katolikus egyházszakadás előtti hosszú, bizonytalan állapot miatt nem képes lábra kapni.

A jugoszláv polgárháborút követően azért nincsenek még lokális európai (balkáni) háborúk, mert az egymással szemben ellenséges kelet-európai nacionalizmusokat a NATO és az Európai Unió kívülről egy táborba kényszeríti. A gazdasági hatalomátvétel ebben a térségben azzal járt, hogy a korábban a szocialista viszonyok között nagy erőfeszítéssel és rendkívüli áldozatokkal iparosodó, ellentmondásosan modernizálódó kelet-európai társadalmak visszaestek az önálló tudományos és technikai fejlődést leépítő bérrabszolgaságba, ennek megfelelően pedig nem XX. századi, hanem XIX. századi kapitalizmus alakult ki, tipikusan hűbéri vonásokkal. Mag-Európát (ami az egymás iránt épp barátságos Franciaországot és Németországot jelenti) nem érdekli, hogy az egyes szatellitországok szociális, egészségügyi és oktatási rendszere miként alakul.

Mag-Európának olcsó, megfelelően képzett bérmunkások és beszállítók kellenek, lehetőleg közelebb, mint Ázsia, és persze a piac is kell. A kelet-európai országok ugyanolyan periferikus helyzetben maradtak, mint voltak ezer éven át; a kisebb-nagyobb kilengések – például egyes államok megszüntetése vagy újrateremtése – a németek és oroszok közötti térség relatív elmaradottságán nem változtattak. Ezek az országok nem élvezték a gyarmatosítás (az amerikai őslakosság kiirtásának) előnyeit a felfedezések korában, amikor a jó tengerrel rendelkező nyugat-európai országok felhalmozták a vagyonukat. A kelet-európai királyok, helytartók, diktátorok számára csak a belső gyarmatosítás eszközei maradtak, ezekkel élnek évszázadok óta, és a látszatparlamentáris viszonyok között ma is ezt gyakorolják.

A középosztályt képviselő pártok vezetői hagyományosan akkor választanak maguknak a legalsó (lumpen) rétegekből rendészeti alárendelteket, az állami terrorizmus szakembereit, ha a középosztály nem érzi magát biztonságban. Az I. világháború után a rettegő kispolgárok mind Oroszországban, mind Németországban a terrort gyakorló hatalmat támogatták. Ahol a középosztály biztonságban érezte magát (pl. az Egyesült Államokban), ott sem puccsal, sem választások révén nem lehetett diktatúrát bevezetni.

A nagyhatalmak évszázadok, évezredek óta értik a módját, hogy belső ellentmondásaikat a perifériára delegálják. A centrum demokratikusan működő kormányait nem szokta zavarni, ha a gyarmataikon vagy az alárendelt szövetségeseik országaiban nem-demokratikus berendezkedés alakul ki; csak rend legyen, ami a piacot és a folyamatos bedolgozást biztosítja.

A fasizmusról szóló irodalomban közhely, hogy a kispolgárság segítette Hitlert hatalomra. A bolsevizmusról szóló irodalomban kevésbé magától értetődő, hogy a leninizmus ugyancsak kispolgári (értelmiségi) képződmény, noha Gorkij már 1917 novemberében-decemberében rámutatott: nem lehetséges a proletárdiktatúra olyan országban, ahol nincsen proletariátus, csak lumpenek és jobbágyi mentalitású tömegek vannak; az ilyen társadalomban a terror új típusú cárizmusra vezet. Lenin, egy értelmiségi párt vezetője, pontosan látta, hogy nem a cárizmus az ellenség – az már rég halálos sebet kapott –, hanem a rivális polgári pártok (az eszerek, a polgári radikálisok és a mensevik szociáldemokraták).

A mai szociológiában prekariátus tömegként írják le azt a jóléti társadalmakban széles réteget, amelynek van féltenivalója, tehát szorong, és a populizmusra fogékony. A 2008-as válság után, amely következményeit tekintve van annyira súlyos, mint az 1929-33-as (abból egy világháború következett), ma már az Egyesült Államok középrétege is a XX. század első felének európai kispolgári gyöngeségét és hiszékenységét mutatja. Trump és a balkáni, ázsiai, afrikai és dél-amerikai demagógok között egyáltalán nem felszíni a hasonlóság.

A II. világháború vége óta nemcsak azok haltak meg, akik személyesen megtapasztalták a háborút, hanem a gyermekeik sem aktívak már, akik közvetve még tudhattak ezt-azt. Észak-Amerikában és Európában olyan politikai vezetők vannak hatalmon, akiknek semmiféle tapasztalatuk sincs a háborúról. Németországot kivéve már nem tudják, vagy nem akarják tudni, hová vezethet a mértéktelen demagógia, és mire képes a rettegő kispolgár. A veszélyeket súlyosbítja, hogy a vezetők 50-70 évvel korábbi ideológiai töredékeken iskolázódtak, akárcsak az I. világháború előtt az akkori politikusok, és fogalmuk sincs, micsoda irdatlan tudományos és technikai romboló erő tetején ülnek és ripacskodnak. XXI. századi technológia párosul a kőkorszakbéli pszichikummal.

A korábbi századokban sem sikerült megoldani a megoldhatatlan konfliktusokat, de az új konfliktusok szépen maguk alá temették a régieket.

Most azt láthatjuk, hogy minden régi és új konfliktus egyszerre került elő. Mintha egy folyó kiapadt volna, kiáll az összes valaha beledobált roncs. Ezt nevezik apokalipszisnek. Van mitől megrémülnie a szavazásra jogosult és szavazásra biztatott kispolgárnak, minthogy pedig az igényeit láthatólag nem sokáig lehet kielégíteni, van mitől agresszívvá válnia.

Fasisztoid rendszerek, közéjük tartozik a bolsevizmus is, nem kizárólag háborús események következtében, háborús logikával és a háború kiprovokálásának céljával jöhetnek létre, hanem békeidőben is kialakulhatnak, és békés körülmények között akár évtizedekig sikeresen működhetnek; Salazar és Franco fasizmusa a példa. A XX. századi olasz fasiszták és német nácik óriásit tévedtek, amikor a háborút erőltették, mert éppenséggel a háború elvesztésébe buktak bele. Az antinácik és az antifasiszták is bedőltek ennek a tévedésnek, hiába figyelmeztetett Brecht, hogy „termékeny még az öl”. Békés körülmények között a német náciknak és az olasz fasisztáknak jó esélyük lett volna hatalmuk megőrzésére és kiterjesztésére, az európai államok mind Hitlernek, mind Mussolininek szívesen megadták volna a beleegyezésüket, ahogy Csehszlovákia megszállásába is könnyedén belementek, belülről pedig nem lett volna erő megdönteni őket.

Az atomizált társadalmakban nem kizárólag a felülről indított ideológiai kampányok lehetnek sikeresek. A rettegő közép, a városlakó, elvileg iskolázott polgár hasonló szerkezetű babonákban hisz, mint sok évszázaddal korábbi őse, az írástudatlan jobbágy. Ha az ember úgy érzi, hogy nincs hatalma az elemi erejű folyamatok fölött, a jövője bizonytalan, a jelenét nem tudja uralni, múltját pedig elfelejtette vagy sosem tanulta meg, óhatatlanul primitíven fog gondolkozni, démonoktól fog rettegni, isteneket, félisteneket, fáraókat emel maga fölé. A társadalomban elszigetelten élő polgár mindenütt a relatív elszegényedéstől tart, és az első jelre könnyen militarizálható. Hajlamos a fundamentalista gondolkodásra, tudás helyett hisz, a bonyolult társadalmi problémákra szívesen fogadja el a legprimitívebb választ, ezzel pedig fokozza a bajt.

Jól működő piacgazdaságokban is vannak jelei, hogy a politikai vezetők szívesen bevezetnék a hadikommunizmust, a piac helyett a jegyrendszert, ha tehetnék. Ahol tehetik, be is vezetik. Ami jog volt korábban, azt keggyé teszik. Az elvont jog uralmát szívesen váltják fel a személyes hatalommal. A hadiállapotot békeidőben a vezetők a maguk alkalmatlanságának leplezésére, a hatalmuk tartósítása érdekében vezetik be, valamely külső –

többnyire nem létező – fenyegetéssel indokolva, amihez a belső ellenséget ők maguk alkotják meg, a felzúdulásokat pedig, hogy az elégedetlenséget kordában tartsák, maguk provokálják.

Kérdés, mi lehetett az evolúciós haszna, hogy az emberiségnek világrészektől és történelmi korszakoktól függetlenül gyermekded maradt a lelkülete. Úgy fest, hogy a közösséghez való, minden egyéb szempontot megelőző, mindenkori ösztönös alkalmazkodást tanúsító egyedek maradtak meg, és nem a lázadók. A közösségi ember, bármennyire buta is, inkább túl tudott élni, mint az individuum.

Az archaikus gondolkodás, amely a tettek következményeit képtelen felmérni, és vakon követi a vezéri parancsokat, a korábbi évezredekben csak egy-egy kisebb, elszigetelt, rossz helyzetbe került közösség létét veszélyeztette, egyebekben a primitív viszonyok között aránylag tűrhetően működött. A gondolkodás ösztönösen ma is archaikus, miközben a technikai fejlődés, a népességrobbanás és a globalizáció, az emberiség e hatalmas, közemberek és politikusok által egyaránt felfoghatatlan teljesítményei, most már az egész emberiséget fenyegetik kihalással.

(2017)

Első megjelenés németül: *Anachronia,* No. 14. 2018.